

Ἡρακλῆς Μαυρίδης

Ἀπορία καί νόμος στή σκέψη
τοῦ Ζάκ Ντερριντά

[...] Πρό τοῦ Νόμου ἴσταται φύλαξ. Εἰς τόν φύλακα τοῦτον ἔρχεται ἄνθρωπος χωρικός καί τόν ἰκετεύει νά τοῦ ἐπιτρέψῃ τήν εἴσοδον εἰς τόν Νόμον. Ἀλλ' ὁ φύλαξ λέγει ὅτι, ἐπὶ τοῦ παρόντος, ἀδυνατεῖ νά τόν δεχθῇ. Ὁ ἄνθρωπος, σκεπτικός, τόν ἐρωτᾷ ἐάν θά τοῦ ἐπιτραπῇ νά εἰσέλθῃ ἀργότερον. «Ἴσως», ἀποκρίνεται ὁ φύλαξ, «πάντως ὄχι ἐπὶ τοῦ παρόντος.» Ἐπειδή ἡ πύλη, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ εἰς τόν Νόμον εἶναι ἀνοιχτή, ὡς συνήθως, καί ὁ φύλαξ ἴσταται παραπλεύρως, ὁ ἄνθρωπος κύπτει διά νά ἴδῃ ἐκ τῆς εἰσόδου. Ὅταν ὁ φύλαξ τόν ἀντιλαμβάνεται γελᾷ καί τοῦ λέγει: «Ἐφ' ὅσον τόσον σφοδρῶς τό ἐπιθυμεῖς, δοκίμασέ νά εἰσέλθῃς ἀνευ τῆς ἰδικῆς μου ἀδείας. Πρόσεχε ὅμως διότι εἶμαι ἰσχυρός. Ἐγώ δέ εἶμαι ὁ ἔσχατος τῶν φυλάκων. Πρό ἐκείνης αἰθούσης ὑπάρχουν φύλακες, ὁ εἰς ἰσχυρότερος τοῦ ἄλλου. Ὁ τρίτος ἤδη ἔχει τόσον φοβεράν ὄψιν, ὥστε ἀκόμη καί ἐγώ ἀδυνατῶ νά τόν ἀτενίσω.» Ὁ χωρικός οὐδὲν ἄνευ νά εὐρεθῇ πρό τοιούτων δυσχερειῶν ὁ Νόμος, σκέπτεται, ὥφειλε νά εἶναι προσίτος εἰς πάντας καί ἀνά πᾶσαν στιγμήν, καί ὅταν ἐξετάζῃ προσεκτικώτερα τόν φύλακα, μέ τήν γούναν του, τήν πελωρίαν σουβλερήν μύτην του καί τήν

ἀραιάν ταταρικήν γενειάδα του, ἀποφασίζει ὅτι εἶναι προτιμότερον νά ἀναμείνῃ ἕως ὅτου τοῦ ἐπιτραπῇ ἡ εἴσοδος. Ὁ φύλαξ τοῦ προσφέρει ἔδρανον καί τοῦ ἐπιτρέπει νά καθῇ πλησίον τῆς πύλης. Ἐκεῖνος καθύπαικται καί ἀναμένει ἐπὶ ἡμέρας καί ἔτη. Πολλάκις ἀποπειρᾶται νά λάθῃ τήν ἄδειαν εἰσόδου, καί μετὰ φορτικότητος ὀχλεῖ τόν φύλακα. Συχνάκις ὁ φύλαξ συζητεῖ μετ' ὀλίγον μετ' αὐτοῦ καί τόν ἐρωτᾷ διά τόν τόπον του καί δι' ἄλλα ζητήματα, αἱ ἐρωτήσεις ὅμως ὑποβάλλονται τελείως ἀπροσώπως, καθ' ὃν τρόπον ἐρωτοῦν οἱ μεγάλοι ἄνδρες, πάντοτε δέ ἡ συζήτησις καταλήγει εἰς τήν δήλωσιν ὅτι ἡ εἴσοδος δέν τοῦ ἐπιτρέπεται ἀκόμη. Ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἦτο καλῶς ἐφωδιασμένος διά τό ταξίδι, προσφέρει ὅλα του τά ὑπάρχοντα, ὅσονδ' ἔποτε πολύτιμα καί ἂν εἶναι, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά ἐξαγοράσῃ τόν φύλακα. Ὁ φύλαξ τά δέχεται ὅλα, λέγων ὅμως καθῶς λαμβάνει ἕκαστον δῶρον: «Τό λαμβάνω διά νά μή νομίσῃς ὅτι κάτι παρέλειψες.» Καθ' ὅλα τά μακρά ἔτη ὁ ἄνθρωπος σχεδόν ἀδιαλείπτως ἀτενίζει τόν φύλακα. Λησμονεῖ τοὺς ἄλλους φύλακας καί νομίζει ὅτι αὐτός εἶναι τό μόνον πρό τοῦ Νόμου ἐμπόδιον. Κατά τά πρῶτα ἔτη καταρᾶται μεγαλοφώνως

τήν κακήν του μοῖραν. Ἀργότερον, καθώς γηράσκει, γογγύζει μόνον κατ' ἰδίαν. Γίνεται παλὺμπας· καί ἐπειδή κατὰ τήν μακράν ἀγρυπνίαν του ἐγνώρισε ἀκόμη καί τοὺς ψύλλους εἰς τήν γούναν τοῦ φύλακος, ἰκετεύει αὐτούς τούτους τοὺς ψύλλους νά τόν βοηθήσουν καί νά πείσουν τόν φύλακα νά μεταβάλῃ γνώμην. Ἐν τέλει, οἱ ὀφθαλμοί του ἐξασθενίζουν καί δέν γνωρίζει πλέον ἐάν πράγματι ὁ κόσμος ἀμαυροῦται ἢ ἐάν οἱ ὀφθαλμοί του τόν ἐξαπατοῦν. Ἄλλ' εἰς τό σκότος δύναται τώρα νά βλέπῃ φῶς αἰῶδιον, τό ὅποιον ἐκπέμπεται ἐκ τῆς πύλης τοῦ Νόμου. Ἡ ζωὴ του πλέον ἐγγίζει τό τέλος της. Πρὶν ἢ ἀποθάνῃ, ἡ πείρα ὅλου τοῦ βίου του συνοψίζεται εἰς ἓν ἐρώτημα τό ὅποιον οὐδέποτε ὑπέβαλεν εἰς τόν φύλακα. Ἐπειδή ἀδυνατεῖ πλέον νά ἀνυψώσῃ τό ἀποσκληρυμένον του σῶμα, νεύει εἰς τόν φύλακα, ἐκεῖνος κύπτει βαθέως διά

νά ἀκούσῃ, διότι ἡ διαφορά τοῦ ἀναστήματος των ἔχει ὑπεραυξηθῇ εἰς βάρος τοῦ ἀνθρώπου. «Τί ἐπιθυμεῖς νά γνωρίσῃς;» ἐρωτᾷ ὁ φύλαξ. «Εἴσαι ἀκόρεστος.» «Ὅλοι ἐπιθυμοῦν νά φθάσουν εἰς τόν Νόμον», ἀποκρίνεται ὁ ἄνθρωπος. «Πῶς λοιπόν, ἐπὶ τόσα ἔτη οὐδεὶς ἄλλος πλὴν ἐμοῦ προσήλθε διά νά γίνῃ δεκτός;» Ὁ φύλαξ ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τελείως ἐξηντλημένος καί ὅτι ἡ ἀκοή του ἐξασθενίζει, δι' αὐτό τοῦ φωνάζει εἰς τό οὖς του: «Οὐδεὶς ἄλλος πλὴν ἐσοῦ ἡδύνατο νά εἰσέλθῃ διά τῆς πύλης αὐτῆς, διότι ἡ πύλη αὕτη προωρίζετο ἀποκλειστικῶς δι' ἐσέ. Τώρα θά τήν κλείσω.» [...]

Φράντς Κάφκα, [«Ἐνώπιον τοῦ Νόμου»],
Ἡ δίκη, μτφρ. Ἀλέξανδρου Κοτζιά,
ἐκδ. Γαλαξίας, Ἀθήνα 1968,
σ. 197-198

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἀποτίμηση τῆς συνεισφορᾶς τοῦ Ζάκ Ντερριντά (Jacques Derrida) στὴ σύγχρονη φιλοσοφία πού θά μπορούσε κάποιος νά κάνει, τό ἔργο του δέν μπορεῖ νά ἀγνοηθεῖ τουλάχιστον ὡς πηγὴ γόνιμων προβληματισμῶν καί ἀντιπαραθέσεων· ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ἴσως κάποιες ἀπορριπτικές ἀναγνώσεις πού φοβοῦνται ὅτι ὁ Ντερριντά ἀπειλεῖ¹ νά καταστρέψῃ ὁλόκληρο τό οἰκοδόμημα τῆς δυτικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Μέσα σέ αὐτό τό γενικὸ πλαίσιο, θά μπορούσαμε νά ἐπιχειρηματολογήσουμε ὡς πρὸς τό ἐάν ἡ σχετικὰ πρόσφατη «στροφή» τοῦ Ντερριντά πρὸς τὰ θέματα τοῦ

¹ Αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ ἀναγνώσεις θεωροῦν συνήθως ἀβασάνιστα ὅτι ὁ ὅρος ἀποδόμηση παραπέμπει ξεκάθαρα καί αὐτονόητα σέ μιά ἔννοια «καταστροφῆς» τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης καί σέ ἓναν ἀκραῖο σχετικισμό. Τὰ παραδείγματα —τουλάχιστον στὸν ἀγγλοσαξωνικὸ χῶρο— εἶναι πάρα πολλά γιὰ νά τὰ ἀναφέρουμε· ἐπισημαίνουμε ὥστόσο ἓνα ἀπὸ τὰ σπάνια κείμενα ὅπου ὁ Ζάκ Ντερριντά ἀπαντᾷ μέ πολεμικὴ διάθεση στοὺς ἐπικριτὲς του, βλ. *Mémoires: For Paul de Man*, μτφρ. A. Ronell & E. Cavada, Columbia University Press, Νέα Ὑόρκη 1989, σ. 255-261.

νόμου, τοῦ δικαίου, τῆς κρίσης καί τῆς δικαιοσύνης ὑποδηλώνει πραγματικά μιά καινούργια κατεύθυνση στὴ σκέψη του ἢ εἶναι ἀπλῶς μιά ἐξέλιξη θεμάτων καί θεματικῶν πού προϋπήρχαν στό ἔργο του.² Ὡστόσο ἡ βασικὴ μας ἐνασχόληση στὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἡ προσπάθεια μιᾶς πρώτης προσέγγισης καί διερεύνησης τῶν ἀπόψεων τοῦ Ντερριντά γιὰ τό ζήτημα τοῦ νόμου καί ἐπιθυμοῦμε ἀπλῶς νά θέσουμε τοὺς βασικοὺς ὅρους τῆς συζήτησης μέσα ἀπὸ μιά ἀνάγνωση τῶν σχετικῶν κειμένων, χωρὶς ὅμως νά φιλοδοξοῦμε νά ἀντιμετωπίσουμε οὔτε ὅλα τὰ ζητήματα πού τίθενται σέ αὐτὰ ἀλλὰ οὔτε καί τίς τεράστιες φιλοσοφικὲς ἀναφορὲς καί προεκτάσεις τῶν κειμένων αὐτῶν. Θά προσπαθήσουμε λοιπόν ἀπλῶς νά προσεγγίσουμε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ (τό περίγραμμα) τῶν ἐπιχειρημάτων καί νά ἐκφράσουμε μιά πρώτη ἀποψη ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνση καί τίς προεκτάσεις αὐτῆς τῆς προσέγγισης. Πιὸ συγκεκριμένα, ἀρχικά θά κάνουμε ἓνα σύντομο σχόλιο γιὰ τὴ στρατηγικὰ σημαντικὴ ἔννοια τῆς ἀπορίας, ἡ ὁποία διαπερνᾷ ὅλη τὴ συλλογιστικὴ τόσο τοῦ κειμένου πού ἐξετάζουμε ὅσο καί τοῦ ἔργου τοῦ Ντερριντά συνολικά, καί ἀκολούθως θά ἀσχοληθοῦμε πιὸ λεπτομερῶς μέ τό κείμενο τοῦ Ντερριντά πού ἐπιγράφεται «Πρὸ τοῦ νόμου» — κείμενο πού ἔχει σημαδεύει τὴν παραπάνω «στροφή» (ἢ ἐξέλιξη) τῆς σκέψης του· τέλος θά ἀνακεφαλαιώσουμε καί θά ἐπεκτείνουμε κάποιες ἀπὸ τίς κατευθύνσεις αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς γύρω ἀπὸ τό θέμα τοῦ νόμου.

Θέλουμε λοιπόν νά θέσουμε ἀπλὰ τὴν καταστατικὴ μας ὑπόθεση ἢ ὁποία εἶναι ἡ ἐξῆς: κατὰ τὴν ἀνάγνωσή μας, ἡ ἔννοια τῆς ἀπορίας, ὅπως αὐτὴ ἀναγράφεται μέσα στό συνολικὸ ἔργο τοῦ Ντερριντά, σημαδεύει κάθε ἐννόηση ἀλλὰ καί ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴ «βάση» καί τό «θεμέλιο» τοῦ νόμου. Ὡστόσο, πρὶν προχωρήσουμε περισσότερο, θά θέλαμε νά ἐκφράσουμε δύο σημαντικὲς φιλοσοφικὲς ἐπιφυλάξεις στὶς ὁποῖες θά ἐπανέλθουμε ἀργότερα: πρῶτον, ἡ ἀπορία δέν ἀποτελεῖ

² Τὰ ἐπιχειρήματα καί ἀπὸ τὴ μιά μεριά καί ἀπὸ τὴν ἄλλη μποροῦν νά εἶναι πειστικά· δέν θεωροῦμε ὅμως ὡς αὐτονόητο ὅτι αὐτοῦ τοῦ τύπου τὰ ἐρωτήματα ἔχουν ἀναγκαστικὰ νόημα καί ὅτι συνεισφέρουν πάντοτε στὴν οὐσιαστικὴ κατανόηση ἐνός ἔργου. Εἴμαστε ὥστόσο κατ' ἀρχάς ἐπιφυλακτικοί σέ ἓναν δραστηκὸ διαχωρισμὸ τοῦ τύπου «πρώμο» καί ὡρμο ἔργο τοῦ Ντερριντά.

τήν κακήν του μοῖραν. Ἀργότερον, καθώς γηράσκει, γογγύζει μόνον κατ' ἰδίαν. Γίνεται παλίμπαι· καί ἐπειδή κατὰ τήν μακράν ἀγρυπνίαν του ἐγνώρισε ἀκόμη καί τοὺς ψύλλους εἰς τήν γούναν τοῦ φύλακος, ἰκετεύει αὐτούς τούτους τοὺς ψύλλους νά τόν βοηθήσουν καί νά πείσουν τόν φύλακα νά μεταβάλῃ γνώμην. Ἐν τέλει, οἱ ὀφθαλμοί του ἐξασθενίζουν καί δέν γνωρίζει πλέον ἐάν πράγματι ὁ κόσμος ἀμαυροῦται ἢ ἐάν οἱ ὀφθαλμοί του τόν ἐξαπατοῦν. Ἀλλ' εἰς τό σκότος δύναται τώρα νά βλέπῃ φῶς αἰδίων, τό ὁποῖον ἐκπέμπεται ἐκ τῆς πύλης τοῦ Νόμου. Ἡ ζωὴ του πλέον ἐγγίζει τό τέλος της. Πρὶν ἢ ἀποθάνῃ, ἡ πείρα ὅλου τοῦ βίου του συνοψίζεται εἰς ἓν ἐρώτημα τό ὁποῖον οὐδέποτε ὑπέβαλεν εἰς τόν φύλακα. Ἐπειδή ἀδυνατεῖ πλέον νά ἀνυψώσῃ τό ἀποσκληρυμένον του σῶμα, νεύει εἰς τόν φύλακα, ἐκεῖνος κύπτει θαθέως διά

νά ἀκούσῃ, διότι ἡ διαφορά τοῦ ἀναστήματος των ἔχει ὑπεραυξηθῇ εἰς βάρος τοῦ ἀνθρώπου. «Τί ἐπιθυμεῖς νά γνωρίσῃς;» ἐρωτᾷ ὁ φύλαξ. «Εἶσαι ἀκόρεστος.» «Ὅλοι ἐπιθυμοῦν νά φθάσουν εἰς τόν Νόμον», ἀποκρίνεται ὁ ἄνθρωπος. «Πῶς λοιπόν, ἐπὶ τόσα ἔτη οὐδεὶς ἄλλος πλὴν ἐμοῦ προσήλθε διά νά γίνῃ δεκτός;» Ὁ φύλαξ ἀντιλαμβάνεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι τελείως ἐξηντλημένος καί ὅτι ἡ ἀκοή του ἐξασθενίζει, δι' αὐτό τοῦ φωνάζει εἰς τό οὐς του: «Οὐδεὶς ἄλλος πλὴν ἐσοῦ ἡδύνατο νά εἰσέλθῃ διά τῆς πύλης αὐτῆς, διότι ἡ πύλη αὕτη προωρίζετο ἀποκλειστικῶς δι' ἐσέ. Τώρα θά τήν κλείσω.» [...]

Φράντς Κάφκα, [«Ἐνώπιον τοῦ Νόμου»],
Ἡ δίκη, μτφρ. Ἀλέξανδρου Κοτζιά,
ἐκδ. Γαλαξίας, Ἀθήνα 1968,
σ. 197-198

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ συνολικὴ ἀποτίμηση τῆς συνεισφορᾶς τοῦ Ζάκ Ντερριντά (Jacques Derrida) στὴ σύγχρονη φιλοσοφία πού θά μπορούσε κάποιος νά κάνει, τό ἔργο του δέν μπορεῖ νά ἀγνοηθεῖ τουλάχιστον ὡς πηγὴ γόνιμων προβληματισμῶν καί ἀντιπαραθέσεων· ἐξαίρεση ἀποτελοῦν ἴσως κάποιες ἀπορριπτικές ἀναγνώσεις πού φοβοῦνται ὅτι ὁ Ντερριντά ἀπειλεῖ¹ νά καταστρέφει ὁλόκληρο τό οἰκοδόμημα τῆς δυτικῆς φιλοσοφικῆς σκέψης. Μέσα σέ αὐτό τό γενικό πλαίσιο, θά μπορούσαμε νά ἐπιχειρηματολογήσουμε ὡς πρὸς τό ἐάν ἡ σχετικὰ πρόσφατη «στροφή» τοῦ Ντερριντά πρὸς τὰ θέματα τοῦ

¹ Αὐτοῦ τοῦ τύπου οἱ ἀναγνώσεις θεωροῦν συνήθως ἀβασάνιστα ὅτι ὁ ὅρος ἀποδόμηση παραπέμπει ξεκάθαρα καί αὐτονόητα σέ μιὰ ἔννοια «καταστροφῆς» τῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης καί σέ ἓναν ἀκραῖο σχετικισμό. Τὰ παραδείγματα —τουλάχιστον στὸν ἀγγλοσάξωνικό χῶρο— εἶναι πάρα πολλά γιὰ νά τὰ ἀναφέρουμε· ἐπισημαίνουμε ὡστόσο ἓνα ἀπὸ τὰ σπάνια κείμενα ὅπου ὁ Ζάκ Ντερριντά ἀπαντᾷ μέ πολὺ ἐπιμελὴ διάθεση στοὺς ἐπικριτὲς του, βλ. *Mémoires: For Paul de Man*, μτφρ. A. Ronell & E. Cavada, Columbia University Press, Νέα Ὑόρκη 1989, σ. 255-261.

νόμου, τοῦ δικαίου, τῆς κρίσης καί τῆς δικαιοσύνης ὑποδηλώνει πραγματικά μιὰ καινούργια κατεύθυνση στὴ σκέψη του ἢ εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἐξέλιξη θεμάτων καί θεματικῶν πού προϋπῆρχαν στό ἔργο του.² Ὡστόσο ἡ βασικὴ μας ἐνασχόληση στὴν ἐργασία αὐτὴ εἶναι ἡ προσπάθεια μιᾶς πρώτης προσέγγισης καί διερεύνησης τῶν ἀπόψεων τοῦ Ντερριντά γιὰ τό ζήτημα τοῦ νόμου καί ἐπιθυμοῦμε ἀπλῶς νά θέσουμε τοὺς βασικούς ὅρους τῆς συζήτησης μέσα ἀπὸ μιὰ ἀνάγνωση τῶν σχετικῶν κειμένων, χωρὶς ὅμως νά φιλοδοξοῦμε νά ἀντιμετωπίσουμε οὔτε ὅλα τὰ ζητήματα πού τίθενται σέ αὐτὰ ἀλλὰ οὔτε καί τίς τεράστιες φιλοσοφικές ἀναφορές καί προεκτάσεις τῶν κειμένων αὐτῶν. Θά προσπαθήσουμε λοιπόν ἀπλῶς νά προσεγγίσουμε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ (τό περίγραμμα) τῶν ἐπιχειρημάτων καί νά ἐκφράσουμε μιὰ πρώτη ἄποψη ὡς πρὸς τὴν κατεύθυνση καί τίς προεκτάσεις αὐτῆς τῆς προσέγγισης. Πιὸ συγκεκριμένα, ἀρχικά θά κάνουμε ἓνα σύντομο σχόλιο γιὰ τὴ στρατηγικὰ σημαντικὴ ἔννοια τῆς ἀπορίας, ἡ ὁποία διαπερνᾷ ὅλη τὴ συλλογιστικὴ τόσο τοῦ κειμένου πού ἐξετάζουμε ὅσο καί τοῦ ἔργου τοῦ Ντερριντά συνολικά, καί ἀκολούθως θά ἀσχοληθοῦμε πιὸ λεπτομερῶς μέ τό κείμενο τοῦ Ντερριντά πού ἐπιγράφεται «Πρὸ τοῦ νόμου» — κείμενο πού ἔχει σημαδέψει τὴν παραπάνω «στροφή» (ἢ ἐξέλιξη) τῆς σκέψης του· τέλος θά ἀνακεφαλαιώσουμε καί θά ἐπεκτείνουμε κάποιες ἀπὸ τίς κατευθύνσεις αὐτῆς τῆς συλλογιστικῆς γύρω ἀπὸ τό θέμα τοῦ νόμου.

Θέλουμε λοιπόν νά θέσουμε ἀπλὰ τὴν καταστατικὴ μας ὑπόθεση ἡ ὁποία εἶναι ἡ ἐξῆς: κατὰ τὴν ἀνάγνωσή μας, ἡ ἔννοια τῆς ἀπορίας, ὅπως αὐτὴ ἀναγράφεται μέσα στό συνολικὸ ἔργο τοῦ Ντερριντά, σημαδεύει κάθε ἐννόηση ἀλλὰ καί ἀποτελεῖ τὴν ἴδια τὴ «βάση» καί τό «θεμέλιο» τοῦ νόμου. Ὡστόσο, πρὶν προχωρήσουμε περισσότερο, θά θέλαμε νά ἐκφράσουμε δύο σημαντικές φιλοσοφικές ἐπιφυλάξεις στὶς ὁποῖες θά ἐπανέλθουμε ἀργότερα: πρῶτον, ἡ ἀπορία δέν ἀποτελεῖ

² Τὰ ἐπιχειρήματα καί ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά καί ἀπὸ τὴν ἄλλη μποροῦν νά εἶναι πειστικά· δέν θεωροῦμε ὅμως ὡς αὐτονόητο ὅτι αὐτοῦ τοῦ τύπου τὰ ἐρωτήματα ἔχουν ἀναγκαστικὰ νόημα καί ὅτι συνεισφέρουν πάντοτε στὴν οὐσιαστικὴ κατανόηση ἐνός ἔργου. Εἴμαστε ὡστόσο κατ' ἀρχάς ἐπιφυλακτικοί σέ ἓναν δραστικὸ διαχωρισμὸ τοῦ τύπου «πρώμο» καί ὠριμοῦ ἔργου τοῦ Ντερριντά.

έννοια, τουλάχιστον με τούς κλασικούς όρους της γνωσιοθεωρίας, και δεύτερον, η άπορία δεν μπορεί να αποτελέσει τη «βάση» του νόμου, τουλάχιστον με την έννοια μιᾶς θετικής θεμελίωσης. Ἄς δοῦμε ὅμως τή γενικότερη στρατηγική σημασία αὐτῆς τῆς «έννοιας» στή σκέψη τοῦ Ντερριντά πρὶν προχωρήσουμε στό συγκεκριμένο ἐρώτημα τοῦ νόμου. Ὁ ἰσχυρισμός μας ἐδῶ εἶναι ὅτι αὐτός ὁ ὅρος, ὅπως καί κάποιοι ἄλλοι,³ συμπυκνώνει τίς βασικές στρατηγικές —γιατί δὲν μποροῦμε χωρίς προφυλάξεις νά μιλάμε γιά ἀρχές, τουλάχιστον μέ τήν κλασική έννοια τοῦ ὅρου— τῆς ἀποδόμησης. Ἡ λέξη ἀπορία προέρχεται ἀπό τό ἀρχαῖο ἀ-πόρος, αὐτό πού δὲν ἔχει πέρασμα, διάβαση, διέξοδο, εἶναι δηλαδή ἓνα «μή-πέρασμα», μιᾶ «μή-διάβαση», ἓνα «ἀ-διέξοδο». Στήν κλασική φιλοσοφική σκέψη ἡ έννοια τῆς ἀπορίας σχετίζεται μέ τρεῖς ἀλληλένδετες σημασίες: πρῶτον, μέ μιᾶ ἀντίφαση, δεύτερον, μέ τήν ἔλλειψη γνώσης καί συνεπῶς μέ ἓνα ἐρώτημα χωρίς ἀπάντηση καί τρίτον, μέ τή μή δυνατότητα ἀπόφασης καί ἐπιλογῆς, μέ τό μή-ἀποφασισμο— ὡστόσο ὁ Ντερριντά ἐπιχειρεῖ νά μετατοπίσει αὐτές τίς δεδομένες σημασίες τῆς ἀπορίας. Γι' αὐτόν ἡ ἀπορία δὲν εἶναι ἓνας φυσιολογικός τόπος πού μπορεῖ νά ὀριστεῖ, νά ἀναπαρασταθεῖ καί νά θεσμοθετηθεῖ· εἶναι ἡ καταστατικά «σκοτεινή ἀρχή» κάθε ἀπόφασης⁴ πού δὲν μπορεῖ νά παρουσιαστεῖ παρά μόνο μέσω τῆς ἀπόφασης, χωρίς ὅμως ἡ ἀπόφαση ἡ ἴδια νά μπορεῖ νά ἀναχθεῖ σέ αὐτή τή μή-ἀρχή καί τή μή-έννοια. Ἡ ἀπορία γιά τόν Ντερριντά δὲν μπορεῖ καν νά γίνει «ἀντικείμενο» στοχασμοῦ —μέ τήν έννοια τῆς θεματοποίησης καί τῆς έννοιοποίησης— ἀλλά οὔτε νά βιωθεῖ, μέ τήν έννοια τῆς ἐμπειρίας· εἶναι συνεπῶς πάντα μή-καθορίσιμη καί μή-ὑπολογίσιμη. Στήν οὐσία λοιπόν ὁ Ντερριντά —καί ἐμεῖς μαζί του— προσπαθοῦμε νά ἐκφράσουμε μέ παρά-δοξες διατυπώσεις κάτι πού εἶναι ἀδύνατο νά ἐκφραστεῖ καί νά ἀναπαρασταθεῖ μέ θετικούς ὅρους, δηλαδή κάτι πού ἀγγίζει τά ὅρια τῆς γλώσσας. Ὁ Ρίτσαρντ Μπέρντσογουορθ (Richard Beardsworth) γράφει γιά αὐτό τό

θέμα: «Ἐπειδή ἡ ἐμπειρία καθίσταται ἀναγκαία στή βάση τοῦ παρόντος, καί ἐπειδή δὲν μπορεῖ κάποιος νά παρουσιάσει τήν ἀπορία —τό ὁποῖο σημαίνει νά τήν ἐγγράψει μέσα στή χρονικότητα τοῦ χρόνου χωρίς νά τή χάσει—, δὲν μπορεῖ νά ὑπάρξει μιᾶ ἐμπειρία τῆς ἀπορίας· ἡ καλύτερα, ἡ ἀπορία εἶναι, σύμφωνα μέ τούς ὅρους τοῦ Ντερριντά, μιᾶ "ἀδύνατη ἐμπειρία".»⁵

Τί εἶναι συνεπῶς ἡ έννοια τῆς ἀπορίας γιά τόν Ντερριντά; Ἡ ἴδια ἡ ἐρώτηση θέτει τήν ἀδυναμία τῆς ἀπάντησης —ἀλλά καί τήν (ἀδύνατη) δυνατότητα κάθε ἀπάντησης— περί τοῦ «τί ἐστὶ», περί τῆς οὐσίας τοῦ ὄντος, τό ὁποῖο ὅμως στήν παράδοση τῆς δυτικῆς μεταφυσικῆς μπορεῖ νά ἀναπαρασταθεῖ μόνο θετικά ὡς παρουσία (ἢ ὡς τό ἀντίθετό της, ἀπουσία), δηλαδή νά παρουσιαστεῖ. Πρέπει βεβαίως νά προσέξουμε ὥστε νά μήν ταυτίσουμε τήν ἀπορία μέ μιᾶ «καθαρή ἀρνητικότητα» ἢ μιᾶ «ἀπόλυτη ἀπουσία», γιατί οἱ ὅροι αὐτοί ἔχουν νόημα μόνο σέ σχέση μέ τήν έννόηση μιᾶς θετικότητας ἢ μιᾶς παρουσίας· ἡ ἀπορία ἀποτελεῖ προϋπόθεση ὄλων αὐτῶν τῶν έννοιῶν. Σέ ἄλλα κείμενά του ὁ Ντερριντά ὀνομάζει αὐτές τίς λέξεις, ὅπως ἡ ἀπορία, πού ἔχουν λειτουργίες έννοιας «ἡμι-έννοιες» (quasi-concepts).⁶ Ἡ ἀπορία, ὅπως τήν παρουσιάζει ὁ Ντερριντά, εἶναι μή-ἀναγώγιμη καί μή-ἀποδομήσιμη, ἀλλά ταυτόχρονα εἶναι ἡ πηγὴ ὄλων τῶν στρατηγικῶν τῆς ἀποδόμησης. Ἡ ἀπορία συνεπῶς δὲν εἶναι ἀπλῶς μιᾶ «μή-γνώση», ἢ ἡ ταλάντευση μεταξύ δύο ἢ περισσοτέρων ἐπιλογῶν, ἢ ἡ ἀναστολή τῆς κρίσης (κατά τή χουσερλιανή έννοια τῆς ἐποχῆς), ἀλλά ἡ ἴδια ἡ ἀδύνατη συνθήκη τῆς δυνατότητας κάθε κρίσης καί ἀπόφασης, γιατί καμία κρίση δὲν εἶναι δυνατή χωρίς τήν «ἐμπειρία» τῆς ἀπορίας. Ἡ ἀπορία βεβαίως δὲν

³ R. Beardsworth, *Derrida and the Political*, Routledge, Λονδίνο 1996, σ. 101, μετάφραση καί ἐμφαση δική μου. Θεωροῦμε αὐτό τό βιβλίο τήν καλύτερη ἴσως διαπραγμάτευση τῆς έννοιας τοῦ πολιτικοῦ στή σκέψη τοῦ Ντερριντά καί μιᾶ βασική ἐμπνευση γιά τό παρόν κείμενο.

⁶ Γιά τόν τρόπο πού αὐτές οἱ «ἡμι-έννοιες» (quasi-concepts) ἐγγράφονται σέ νοηματικές ἀλυσίδες διαφορικῆς δομῆς, ἀλλά καί γενικότερα γιά ἓνα ἀπό τά καλύτερα φιλοσοφικά σχόλια στὸν Derrida βλ. R. Gasché, *The Tain of the Mirror*, Harvard University Press, 1986. Στίς σελίδες 128-130 π.χ. ὁ συγγραφέας ἀναφέρεται σέ τέσσερις τρόπους κατὰ τοὺς ὁποίους ἡ έννοια δὲν μπορεῖ νά συγκροτηθεῖ ὡς ἐνιαία καί ὁμοιογενής έννοηση, μέσα στήν παράδοση τῆς φιλοσοφίας· αὐτό σημαίνει μεταξύ ἄλλων ὅτι μιᾶ πλήρης καί τέλεια διάκριση μεταξύ μεταφορᾶς καί έννοιας δὲν μπορεῖ ποτέ νά ἐδραιωθεῖ.

³ Παραδείγματος χάριν οἱ ὅροι διαφο(ω)ρά (différance), ἴχνος (trace), κ.λπ. Ἀνάμεσα στά κείμενα πού ἀναφέρονται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, ἐπισημαίνουμε τό *Aporias*, μτφρ. T. Dutoit, Stanford University Press, Στάνφορντ 1993, ὅπου ἡ έννοια τῆς ἀπορίας διαπλέκεται μέ τήν προβληματική τοῦ θανάτου μέσα στό ἔργο τοῦ Χάιντεγκερ.

⁴ Ὅταν μιλάμε ἐδῶ γιά ἀπόφαση ἀναφερόμαστε στή γενική ἀρχή τῆς ἀποφασιστικότητας ἢ, στήν περίπτωση αὐτή, τῆς μή-ἀποφασιστικότητας (undecidability).

συνιστά ούτε μία κανονιστική αρχή ούτε μία υπερβατολογική συνθήκη δυνατότητας (κατά την καντιανή έννοια) της κρίσης, γιατί η απόφαση δεν μπορεί να αναχθεῖ στην άπορία αλλά ούτε και να την ικανοποιήσει πραγματώνοντάς την.⁷ Η άπορία ως καταγωγική «μή-καταγωγή» δεν μπορεί να παρουσιαστεί, να θεματοποιηθεῖ (ἐξ οὗ και αὐτές οι δύσκολες και παράδοξες διατυπώσεις) ἢ να αναπαρασταθεῖ. Παρόμοια, δεν μπορεί κανείς να «κατοικήσει» στην άπορία ως φιλοσοφικό τόπο, γιατί αὐτός ο τόπος δεν ὑπάρχει· εἶναι ο τόπος ταυτόχρονα τοῦ πλεονάσματος και τῆς ἔλλειψης, τῆς ἤδη πάντοτε ἀναγκαίας ἔλλειψης ως καταγωγῆς κάθε κρίσης και ἀπόφασης. Τελικά ἡ κρίση και ἡ ἀπόφαση ἀναγκαστικά πάντοτε ἐκφέρονται ἐφόσον κανείς δεν μπορεί να παραμείνει στην άπορία· ἡ άπορία εἶναι κενός τόπος και μή-πέρασμα.⁸ Σχηματικά ὥστόσο μπορούμε να πούμε ὅτι, κατά τόν Ντερριντά, ἡ κρίση ἀπο-κρίνεται στή βουβή «ἐρώτηση» τῆς ἀπορίας και ἡ ἀπόφαση ἀπο-φαίνεται γι' αὐτό πού δεν εἶναι δυνατό να παρουσιαστῇ μέ οἰονδήποτε τρόπο. Ἡ κρίση και ἡ ἀπόφαση ὅμως ούτε θεμελιώνονται ούτε προέρχονται ἀπό τήν άπορία, γιατί ἡ άπορία δεν μπορεί να ἀποτελέσει ούτε βάση (foundation) ούτε καταγωγή (origin), τουλάχιστον μέ θετικό τρόπο. Θά ἐπισημάνουμε ταυτόχρονα ὅτι αὐτή ἀκριβῶς ἡ δομή τοῦ «οὔτε-οὔτε» (neither-neither) εἶναι αὐτό πού ἀποκαλεῖ ὁ Ντερριντά «μή-ἀποφασισιμότητα» (undecidability), ἡ ριζική μή-καθορισσιμότητα τῶν ἐννοιῶν. Ἡ άπορία δεν ἔχει τόπο και χρόνο —ξεφεύγει δηλαδή ἀπό

⁷ Ἡ άπορία κατά τόν Geoff Bennington ἀνήκει σέ αὐτή τή σειρά τῶν «ἡμι-υπερβατικῶν» (quasi-transcendental) ἐννοιῶν πού εἶναι τὰ ἀναγνώσιμα ἔχνη (traces) τοῦ συνεχοῦς περάσματος μέσα ἀπό τήν κλασική ἀντίθεση μεταξύ ἐμπειρικοῦ και ὑπερβατικοῦ και τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζονται ἀπό μία ριζική μή-ἀποφασισιμότητα (undecidability), βλ. G. Bennington, Jacques Derrida, The University of Chicago Press, Σικάγο 1993, σ. 279-280.

⁸ Καί σέ αὐτή τήν περίπτωση ἡ έννοια τῆς ἀπορίας εἶναι πῶς πρωταρχική ἀπό τό ἀπλό «βρίσκομαι (διατελῶ) σέ άπορία»· τελικά πάντα παίρνουμε τή μία ἢ τήν ἄλλη ἀπόφαση. Δυστυχῶς δεν μπορούμε να ἀντιμετωπίσουμε ἐδῶ τὰ τεράστια θέματα τῶν σχέσεων δικαιοσύνης, δικαίου, κρίσης και ἀπόφασης ὅπως αὐτά ἐγγράφονται τόσο στό σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Ντερριντά ὅσο και εἰδικότερα σέ πρόσφατα κείμενα ὅπως τό σημαντικό "Force of Law: The Mystical Foundation of Authority" στό D. Cornell, M. Rosenfeld και D. G. Carlson (ἐπιμ.), *Deconstruction and the Possibility of Justice*, Routledge, Νέα Ὑόρκη 1992, σ. 3-67. Τό κείμενο αὐτό χρειάζεται προσεκτική και λεπτομερή ἀνάγνωση στήν ὁποία ἐλπίζουμε να ἐπανέλθουμε σέ προσεχῆ ἐργασία.

κάθε καθορισμό (determination)—, ἐνῶ ἡ ἀπόφαση εἶναι πάντα ἀναγκαστικά καθορισμένη, δηλαδή τοπική και μοναδική (singular).⁹ Ἀπό αὐτή τήν ἄποψη, ἡ άπορία εἶναι ἀδύνατο να παρουσιαστῇ μέ τούς ὅρους και τή γλώσσα τῆς μεταφυσικῆς —πού εἶναι ὅμως ἡ μόνη γλώσσα πού ἔχουμε—, ἐνῶ ἡ ἀπόφαση εἶναι πάντα ἀναγκαστικά παρουσιάσιμη και ἀναπαραστάσιμη. Ἡ ἀπόφαση τελικά εἶναι αὐτή ἡ στιγμή τῆς μή-ἀναγώγιμης βίας και τοῦ ἀποκλεισμοῦ —μία στιγμή «τρέλας»—, ἡ στιγμή πού, ἐνῶ λαμβάνει πάντα ἀναγκαστικά ὑπ' ὄψιν τῆς τόν κανόνα, τόν ὑπερβαίνει, εἰσάγοντας μέσα στό ὑπολογισμό τό ἐνδεχομενικό και τό ἀν-υπολόγιστο. Τόν τελευταῖο λόγο σέ αὐτό τό θέμα θά τόν δώσουμε στόν ἴδιο τόν Ντερριντά, ὁ ὁποῖος γράφει ὅτι: «Θά διακινδύνευα ἀκόμη να πῶ ὅτι ἡ ἠθική, ἡ πολιτική και ἡ ὑπευθυνότητα, ἐάν ὑπάρχουν, θά εἶχαν ἀρχίσει μόνο μέ τήν ἐμπειρία και τό πείραμα τῆς ἀπορίας. Ὅταν τό μονοπάτι εἶναι ξεκάθαρο και δεδομένο, ὅταν μία συγκεκριμένη γνώση ἀνοίγει τό δρόμο ἀπό πρῖν, ἡ ἀπόφαση ἔχει ἤδη παρθεῖ και μπορούμε ἐξίσου να πούμε ὅτι δεν ὑπάρχει καμία να πάρουμε: ἀνεύθυνα και μέ καλή συνείδηση κάποιος ἀπλῶς ἐφαρμόζει ἢ ἐκπληρώνει ἕνα πρόγραμμα. Πιθανόν, και αὐτή θά ἦταν ἡ ἀντίρρηση, δεν ξεφεύγει ποτέ κάποιος ἀπό τό πρόγραμμα. Σέ αὐτή τήν περίπτωση πρέπει κάποιος να τό παραδεχτῇ αὐτό και να σταματήσει να μιλάει μέ αὐθεντία γιά ἠθική ἢ πολιτική ὑπευθυνότητα. Ἡ συνθήκη τῆς δυνατότητας αὐτοῦ τοῦ πράγματος πού λέγεται ὑπευθυνότητα εἶναι μία συγκεκριμένη ἐμπειρία και πειραματισμός τῆς δυνατότητας τοῦ ἀδύνατου: ἡ δοκιμασία

⁹ Βεβαίως δεν ἀγνοοῦμε ὅτι ἐδῶ τίθενται δύσκολα και δυσπερίλυτα προβλήματα ὅσον ἀφορᾷ τίς σχέσεις τοῦ γενικοῦ μέ τό εἰδικό, τοῦ καθορισμένου μέ τό ἀκαθόριστο, τοῦ καθολικοῦ μέ τό μερικό κ.λπ. τὰ ὁποῖα ὁ Ντερριντά ἔχει σχολιάσει σέ πολλά κείμενά του μέ βασική του ἀναφορά τό ἔργο τοῦ Χέγκελ. Ἀξίζει ὥστόσο να σημειώσουμε ὅτι ἡ μοναδικότητα (singularity) μιᾶς ἀπόφασης δεν μπορεί παρά να εἶναι πάντα σχετική και ὄχι ἀπόλυτη, γιατί ὑποπίπτει ἀναγκαστικά σέ αὐτό πού ἀποκαλεῖ ὁ Ντερριντά ἐπαναληψιμότητα (iterability) ἐνός σημείου, ἔχους ἢ γεγονότος, δηλαδή στόν γενικό νόμο τῆς ἐπαναληψιμότητας κάθε σημείου ὡς ταυτόχρονα ἴδιου και διάφορου πρὸς τόν ἑαυτό του. Αὐτή ἡ δυνατότητα τῆς διαφορικῆς ἐπανάληψης διχάζει ἤδη πάντοτε κάθε ὑπόθεση σταθερῆς και ἐνιαίας ταυτότητας και σχετικοποιεῖ κάθε έννοια ἀπόλυτης μοναδικότητας. Τό ἐπιχείρημα αὐτό βρίσκεται στό βιβλίο *Limited Inc.*, Northwestern University Press, Evanston 1972. Γιά ἕνα πολύ καλό σχόλιο ἐπάνω σέ αὐτή τήν έννοια τῆς ἐπαναληψιμότητας στόν Ντερριντά βλ. R. Gasché, ὁ.π., σ. 212-224.

τῆς ἀπορίας ἀπὸ τὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπινοήσῃ τὴ μόνη δυνατὴ ἐπινόηση, τὴν ἀδύνατη ἐπινόηση.»¹⁰

Ἐπιμείναμε ἴσως λίγο περισσότερο σὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς ἀπορίας στὸν Ντερριντά πρὶν περάσουμε στὴν κυρίως ἀνάλυσή μας γιατί τὴ θεωροῦμε κομβικὸ σημεῖο τοῦ ἐπιχειρήματός του. Στὸ σημαντικὸ λοιπὸν ἄρθρο πού ἐπιγράφεται «Πρὸ τοῦ νόμου» ("Before the Law")¹¹ ὁ Ζάκ Ντερριντά ἀναλύει τὴν ὁμότιτλη ἱστορία τοῦ Φράντς Κάφκα («Vor dem Gesetz») στὴν προσπάθειά του νὰ μιλήσῃ γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ νόμου καὶ τῆς θεμελίωσής του. Δὲν εἶναι βεβαίως δυνατό στὸν περιορισμένο αὐτὸ χῶρο νὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ κειμένου καὶ συνεπῶς θὰ πρέπει νὰ ἀφήσουμε ἐκτὸς τῆς ἀνάλυσής μας κάποιες ἀπὸ τίς πιὸ ἐνδιαφέρουσες καὶ βασικὲς θεματικὲς τοῦ κειμένου, ὅπως π.χ. τὴ διαπλοκὴ λογοτεχνίας καὶ νόμου.

Στὸ κείμενό του ὁ Ντερριντά ἀσχολεῖται μὲ τὴν ἱστορία τοῦ Κάφκα ὑπονοώντας τὴ διπλή, ἀλλὰ καὶ συγγενική, ἔννοια τῆς λέξης «ἱστορία» τόσο στὴ λογοτεχνία—συνεπῶς αὐτὴ εἶναι μιά ἀφήγηση/διήγηση γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ νόμου, ἡ ἱστορία τοῦ Κάφκα—ὅσο καὶ στὴν ἐπιστῇ τῆς ἱστορίας—μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἱστοριογραφίας—πού καταγράφει/ἀφηγεῖται τὴν ἀνθρώπινη ἐμπειρία στὸ πέρασμα τοῦ χρόνου. Ἡ βασική, καὶ τελικά ἀδύνατη, ἐρώτηση τὴν ὁποία θέτει ὁ Ντερριντά σὰν ὁδηγὸ στὴν ἀνάγνωση τῆς παραβολῆς τοῦ Κάφκα¹² ἀφορᾷ τὸν τόπο καὶ τὴν καταγωγὴ τοῦ νόμου, μιά ἐρώτηση δηλαδὴ πού σημαδεύει καίρια τὴν ἰουδαιοχριστιανικὴ φιλοσοφία ἀλλὰ καὶ θεο-

¹⁰ J. Derrida, *Aporias*, ὁ.π., σ. 41, μετάφραση καὶ ἔμφαση δική μου.

¹¹ Τὸ κείμενο αὐτὸ βρίσκεται στὸ D. Attridge (ἐπιμ.), *Acts of Literature*, Routledge, Λονδὶν 1992, σ. 181-220 καὶ ἀναφέρεται (ἀλλὰ δὲν ἀντιστοιχεῖ ἀπόλυτα) στὸ γαλλικὸ κείμενο «Préjugés: Devant la loi» στὸ Derrida, *et al.*, *La faculté de juger*, Minuit, Παρίσι 1985, σ. 87-139.

¹² Εἶναι φανερό ὅτι τὸ γλωσσικὸ ὕφος τῆς ἱστορίας τοῦ Κάφκα μοιάζει πολὺ μὲ αὐτὸ τῶν βιβλικῶν παραβολῶν καὶ δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι τὴ διηγεῖται ἕνας ἱερέας. Εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀντιμετωπίσουμε ἐδῶ τὸ τεράστιο θέμα τῆς σχέσης μὲ τὸν ἰουδαϊσμό τόσο τοῦ Κάφκα ὅσο καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Ντερριντά—ἀπλῶς ἐπισημαίνουμε τὸ ἐρώτημα τοῦ νόμου ὡς τὴ βασικότερη θεματικὴ αὐτῆς τῆς παράδοσης. Σημειωτέον ὅτι καὶ τὰ δύο κείμενα, τοῦ Κάφκα καὶ τοῦ Ντερριντά, δὲν συγκεκριμενοποιοῦν γιὰ ποιὸν τύπο νόμου—π.χ. φυσικὸ, ἡθικὸ, δικαστικὸ—μιλᾶνε, ἀν καὶ ὑποψιάζεται κανεὶς ἑμμεσες ἀναφορὲς στὸν ἐβραϊκὸ νόμο, τὴν *Torah*.

λογία.¹³ Ἀφορᾷ ἐπίσης τὴ σχέση μεταξύ λογοτεχνίας καὶ νόμου, δηλαδὴ τίς κοινές τους συνθήκες δυνατότητας, θέμα στὸ ὁποῖο ὡστόσο δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε πολὺ ἐδῶ. Ἡ ἱστορία τοῦ Κάφκα, μᾶς λέει ὁ Ντερριντά, ἔχει τὴ μορφή ἑνὸς παράδοξου καὶ ἑνὸς αἰνίγματος (χρησιμοποιεῖ ἐδῶ τίς ἐλληνικὲς λέξεις), δηλαδὴ μᾶς παραβολῆς πού σημειώνει μεταφορικά αὐτὴ τὴν πάντα ἀδύνατη συνάντηση μεταξύ τῆς καθολικότητος τοῦ νόμου καὶ μᾶς μοναδικότητος. Ὁ τίτλος τῆς ἱστορίας «Πρὸ τοῦ νόμου» σημειώνει τόσο τὴν τοπολογία τοῦ νόμου—κάποιος ἐγκαλεῖται νὰ παρουσιαστῇ ἐνώπιον τοῦ νόμου—ὅσο καὶ μιά ἀδύνατη χρονικότητα, σὰν νὰ μπορούσε ποτέ νὰ ὑπάρξει ὁτιδήποτε ἀνθρώπινο «πρὶν ἀπὸ τὸ νόμο». Στὴν ἱστορία τοῦ Κάφκα ὑπονοεῖται ὅτι ὁ χωρικός προσέρχεται μὲ τὴ δική του θέληση στὴν πύλη τοῦ νόμου καὶ «ἰκετεύει», ὅπως μᾶς λέει τὸ κείμενο, νὰ τοῦ ἐπιτραπῇ ἡ εἴσοδος στὸ νόμο· τὸ γιατί, δὲν μᾶς δίνεται ποτέ εὐθέως μέσα στὴν ἱστορία, ἀλλὰ σημειώνουμε ὅτι εἶναι τόσο ἰσχυρὴ ἡ ἐπιθυμία του¹⁴ ὥστε εἶναι διατεθειμένος νὰ περιμένει μέχρι τὸ τέλος, μέχρι τὸ τέλος τῆς ζωῆς του στὴ συγκεκριμένη περίπτωσή. Ὡστόσο συναντᾷ ἕνα βασικὸ ἐμπόδιο τὸ ὁποῖο δὲν εἶχε προβλέψει («Ὁ χωρικός οὐδόλως ἀνέμενε νὰ εὐρεθῇ πρὸ τοιούτων δυσχερειῶν»), καὶ ἡ πρώτη φράση πού συναντᾷμε στὸ κείμενο σημαδεύει ἤδη τὴν ἀπαγόρευση: «Πρὸ τοῦ Νόμου ἵσταται φύλαξ.» Γνωρίζουμε ὅτι γενικά ἕνας φύλακας πρέπει νὰ προστατεύει (ἐδῶ ὑποθέτουμε τὸ νόμο) ἀλλὰ καὶ νὰ ἐλέγχει (νὰ ἐπιτρέπει ἢ νὰ ἀπαγορεύει) τὴν εἴσοδο, ἄρα κατ' ἀρχὰς φαίνεται ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐλεύθερη πρόσβαση ἀπὸ ὅλους στὸ νόμο. Στὸν χωρικὸ τῆς ἱστορίας τοῦ Κάφκα δὲν ἐπιτρέπεται ἡ εἴσοδος «ἐπὶ τοῦ παρόντος» καὶ ὁ ἴδιος, παρότι ἔχει αὐτὴ τὴν ἐπιλογὴ, δὲν ἀποφασίζει νὰ χρησιμοποιήσῃ ἄλλον τρόπο—ὑπονοεῖται βίαιο—γιὰ νὰ μπεῖ, γιατί καὶ

¹³ Ὡστόσο εἶναι ἐμφανές ὅτι αὐτὴ ἡ ἔννοια σημαδεύει συνολικά τὸ corpus αὐτοῦ πού ὀνομάζεται δυτικὴ σκέψη ἢ δυτικὴ μεταφυσική, μὲ τὴν ἔννοια πού τῆς δίνει ὁ Χάιντεγκερ.

¹⁴ Θὰ μπορούσε εὐκολα κανεὶς νὰ σκεφθεῖ τὴν ψυχαναλυτικὴ σχέση μεταξύ τῆς ἐπιθυμίας καὶ τοῦ νόμου, τῆς ἀδύνατης ἐπιθυμίας γὰ τὸ νόμο πού δὲν μπορεῖ ποτέ νὰ ἐκπληρωθεῖ ἀπόλυτα. Γιὰ τὴ λακανικὴ ἀποψη σχετικὰ μὲ τὴ σχέση μεταξύ τοῦ ὑποκειμένου, τοῦ νόμου καὶ τοῦ ἀπιαστοῦ καὶ ἀπροσδιόριστου *das Ding* βλ. τὰ σεμινάρια τοῦ 1959-60 (βιβλίο VII), *The Ethics of Psychoanalysis*, μτφρ. D. Porter, Norton & Company, Νέα Ὑόρκη 1997. Παραπέμπουμε ἐπίσης στὸ ἔργο τοῦ Θάνου Λίποβατς καὶ εἰδικὰ στὸ βιβλίο *Ψυχανάλυση, Φιλοσοφία, Πολιτικὴ Κουλτούρα*, Πιέθρον, Ἀθήνα 1996.

μόνο ή ὄψη τοῦ φύλακα εἶναι τρομερή. Ἀντίθετα προσπαθεῖ νά μπεῖ χρησιμοποιώντας πονηριά καί ἐπιχειρώντας νά δωροδοκήσει τόν φύλακα, ἀλλά οὔτε αὐτό τό τέχνασμα ἐπιτυγχάνει· ὁ φύλακας δέχεται τὰ δῶρα του γιά νά μήν τόν δυσареστήσει, ἀλλά δέν τοῦ ἐπιτρέπει τήν εἴσοδο. Κάθεται λοιπόν δίπλα στόν φύλακα καί περιμένει· ἀμέτρητες φορές τοῦ ζητάει —καί τόν ἐκλιπαρεῖ— νά τοῦ ἐπιτρέψει νά μπεῖ, ἀλλά ὁ φύλακας διαρκῶς ἀναβάλλει τήν εἴσοδο. Οἱ σχέσεις τους εἶναι τυπικές καί τὰ χρόνια περνοῦν, ὁ χωρικός γερνάει βλαστημώντας τήν κακή του τύχη καί βρίσκεται πιά στή πρόθυρα τοῦ θανάτου. Ὁ νόμος φαντάζει πιά σάν μιά μακρινή ἀπροσδιόριστη λάμψη καί ἔτσι ὁ χωρικός ὑποβάλλει στόν φύλακα μιά τελευταία ἐπιθανάτια ἐρώτηση, γιατί δηλαδή τόσα χρόνια δέν παρουσιάστηκε κανείς ἄλλος πού νά ζητήσει νά γίνει δεκτός ἀπό τό νόμο. Ὁ φύλακας ἀπαντάει στόν ἐτοιμοθάνατο ἄνθρωπο ὅτι ἡ πύλη αὐτή ἦταν προορισμένη μόνο γι' αὐτόν καί τώρα πιά θά κλείσει ὁριστικά.

Δέν θά ἐπεκταθοῦμε ἐδῶ περισσότερο στίς λεπτομέρειες τῆς σύντομης παραβολῆς τοῦ Κάφκα· θά προχωρήσουμε στή φιλοσοφική ἀνάλυση πού κάνει ὁ Ντερριντά στήν ἐννοια τοῦ νόμου μέ ἀφορμή αὐτή τήν ἱστορία. Ὁ Ντερριντά λοιπόν ἰσχυρίζεται ὅτι ὁ νόμος δέν πρέπει νά ἔχει ἱστορία, ἀρχή ἢ καταγωγή, καί αὐτό ἀκριβῶς εἶναι ἡ ἀρχή πού διέπει τό νόμο, εἶναι δηλαδή ὁ νόμος τοῦ νόμου. Ὁ ἴδιος γράφει: «Γιά νά περιβάλλεται μέ κύρος, ὁ νόμος πρέπει νά εἶναι χωρίς ἱστορία, καταγωγή ἢ πιθανή προέλευση. Αὐτό θά ἦταν ὁ νόμος τοῦ νόμου. Ἡ καθαρή ἠθική δέν ἔχει ἱστορία· ὅπως μᾶς θυμίζει ὁ Κάντ, (δέν ἔχει) ἐγγενή ἱστορία. Καί ὅταν κανεῖς διηγεῖται ἱστορίες ἐπάνω στό θέμα αὐτό, αὐτές ἀφοροῦν μόνο τίς περιστάσεις, γεγονότα ἐξωτερικά πρὸς τό νόμο καί, στήν καλύτερη περίπτωση, τούς τρόπους τῆς ἐμφάνισής του.»¹⁵ Ὅπως ὁ χωρικός στήν ἱστορία τοῦ Κάφκα, ὅποιος προσπαθήσει νά πλησιάσει ἢ νά μπεῖ σέ αὐτή τήν ἀόριστη τοπολογία τοῦ νόμου —στήν ἀφήγηση δέν εἶναι ἐμφανές πού τοποθετεῖται αὐτή ἡ οὐ-τοπία τοῦ νόμου— θά ἀπογοητευθεῖ· ὁ τόπος τοῦ νόμου παραμένει —πάντοτε ἤδη— ἀπροσπέλαστος καί ἀπρόσιτος, τουλάχιστον στοὺς θνητούς. Ὅπως βλέπουμε καί στήν ἱστορία μας, αὐτή ἡ πολυπόθητη πρόσβαση στό νόμο δέν ἀπαγορεύε-

¹⁵ "Before the Law", ὁ.π., σ. 191, μετάφραση δική μου.

ται μιά γιά πάντα ἀλλά συνεχῶς ἀναβάλλεται καί τελικά δέν ἐπιτυγχάνεται ποτέ γιατί ὁ νόμος βαστάει καλά κρυμμένο τό «μυστικό» του. Ὡστόσο ὁλόκληρη ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου πνεύματος εἶναι διάσπαρτη μέ ἀφηγήσεις (μυθολογικές, φιλοσοφικές, θεολογικές ἀλλά καί λογοτεχνικές) περί τῆς καταγωγῆς τοῦ νόμου, καί στό συγκεκριμένο κείμενο ὁ Ντερριντά κάνει μιά σύντομη ἀναφορά στόν Σίγκμουντ Φρόυντ.

Στό *Τοτέμ καί Ταμπού*¹⁶ ὁ Φρόυντ διηγεῖται τήν ἱστορία τῆς καταγωγῆς τοῦ νόμου ὡς τή δολοφονία τοῦ πατέρα ἀπό τοὺς γιούς του πού τόν θεωροῦσαν ἐμπόδιο στήν ἐπιθυμία τους γιά γυναῖκες καί ἐξουσία. Μετά ὅμως ἀπό αὐτή τήν προσπάθεια ἱκανοποίησης τοῦ μίσους τους καί τῆς ἐπιθυμίας τους νά ταυτισθοῦν μαζί του (πράγμα πού τελικά δέν καταφέρνουν), ἀνακαλύπτουν μέσω τῆς ἐνοχῆς τους ὅτι ὁ νεκρὸς πατέρας τους ἔχει περισσότερη ἐξουσία ἐπάνω τους τώρα πού εἶναι νεκρὸς παρά ὅταν ἦταν ζωντανός. Ἐτσι μετανοοῦν καί ἀποφασίζουν νά ἀπαγορεύσουν τό φόνο τοῦ τοτέμ (ὑποκατάστατο τοῦ πατέρα) καί νά ἐλευθερώσουν τίς γυναῖκες πού εἶχαν πάρει. Ὁ Φρόυντ ἐπιθυμεῖ νά συναγάγει μιά γενεαλογία τοῦ νόμου ὡς ἀπαγόρευσης τόσο στό ὄντογενετικό πεδίο (ψυχανάλυση) ὅσο καί στό φυλογενετικό (ἀνθρωπολογία) ἀναφερόμενος στήν ἀδιάκοπη ἐπανάληψη τῶν δύο θεμελιωδῶν ἀπαγορεύσεων: τῆς αἰμομιξίας καί τοῦ φόνου, ὁ ὁποῖος σχετίζεται μέ τήν ἐπανάληψή του σάν τοτεμικό γεῦμα (π.χ. Θεία κοινωνία). Ὡστόσο γιά τόν Ντερριντά αὐτή ἡ γενεαλογία τῆς ἀμαρτίας καί τῆς ἐνοχῆς ὡς καταγωγῆς τοῦ νόμου δέν θά μπορούσε νά ὑπάρξει ἂν δέν προϋπέθετε τήν ὑπαρξή τοῦ νόμου πρὶν ἀπὸ τήν πράξη τοῦ φόνου. Μήπως δηλαδή αὐτό τό «μῆγεγονός» —ὄχι μόνο γιατί μπορεῖ νά μὴ συνέβη ποτέ ἀλλά καί γιατί ἦταν τελικά ἐντελῶς ἀχρηστο— τοῦ φόνου τοῦ πατέρα καταδεικνύει ἀκριβῶς τή φανταστική/πλασματική (fictive) καταγωγή τοῦ νόμου σάν ἓνα «τίποτα δέν συνέβη»; Γιατί πῶς ἀλλιῶς τὰ ἀδελφία θά ἐνωθάν ἐνοχῇ ἀπὸ τό ἐγκλημά τους παρά μόνο σέ σχέση μέ τήν παράβαση ἐνός πρωθύστερου νόμου· ἀλλιῶς ἡ ἐνοχῇ τους θά ἦταν ἀνεξήγητη. Γιά τόν Ντερριντά αὐτό τό ἀνεξήγητο καί τό ἀκατάληπτο —αὐτό τό «μῆγεγονός» πού δέν μπορούμε οὔτε νά πιστέψουμε

¹⁶ Σ. Φρόυντ, *Τοτέμ καί Ταμπού*, μτφρ. Χ. Ἀντωνίου, Ἐπίκουρος, Ἀθήνα 1978.

ούτε νά διαφεύσουμε— είναι στήν ουσία ό νόμος ως πηγή όλων τών αφηγήσεων καί τών έπινοήσεων του νόμου.

Τό σημαντικό γιά έμās έδω είναι ό ισχυρισμός ότι κάθε ιστορία (history αλλά καί story) πού άφορά τό νόμο άσχολεϊται είτε μέ καταστάσεις καί γεγονότα έξωτερικά ως προς τήν ύποτιθέμενη ουσία του νόμου είτε μέ τούς τρόπους τής εμφάνισης του νόμου. Καί αυτό δέν είναι τυχαίο. Οι άφηγήσεις πού αναφέρονται στήν καταγωγή του νόμου (καί στή συγκεκριμένη περίπτωση ή αφήγηση του Φρόνυτ γιά τήν καταγωγή τών δύο θεμελιακών απαγορεύσεων: του φόνου καί τής αίμομιξίας) είναι όπως οι ιστορίες πού φτιάχνει ή λογοτεχνία, δηλαδή δέν είναι ύποχρεωμένος κάποιος ούτε νά τίς πιστέψει ούτε νά μήν τίς πιστέψει, γιατί περιπλέκουν τήν ίδια τήν ύποτιθέμενη ξεκάθαρη σχέση μεταξύ πραγματικού καί φανταστικού· αυτή λοιπόν ή φανταστική αφηγηματικότητα (fictive narrativity) σηματοδευεί τόσο τήν καταγωγή του νόμου όσο καί τής λογοτεχνίας. Όσο γιά τόν Ντεριντά αυτή ή άδυνατότητα μιās άρχής καί μιās καταγωγής του νόμου δέν είναι καθαρά άρνητική, μιά καί άποτελεί τήν ίδια τήν παραγωγική συνθήκη όλων τών αφηγήσεων του νόμου.¹⁷ Οι μεγάλες αφηγήσεις πού συγκροτούνται πάντοτε εκ τών ύστερων σε σχέση μέ τό νόμο (βλέπε π.χ. Χόμς ή Ρουσσώ) δέν διηγούνται τελικά τίποτα άλλο παρά τό μύθο τής καταγωγής του νόμου μέσα στήν ήδη συγκροτημένη ιστορία του. Αυτό πού ισχυρίζεται δηλαδή ό Ντεριντά είναι ότι ή ιστορικότητα τής Ιστορίας μπορεί νά συγκροτηθεί μόνο επάνω στή βάση του νόμου καί όχι αντίστροφα ό νόμος επάνω στήν Ιστορία, καί συνεπώς δέν μπορεί νά υπάρξει Ιστορία πριν από τό νόμο. Κάθε έννοια ιστορικότητας προϋποθέτει ήδη πάντοτε τό νόμο, ενώ αντίθετα ό νόμος δέν θεμελιώνεται ιστορικά. Εάν υπήρχε μιά (ιστορική) καταγωγή του νόμου, μās λέει ό Ντεριντά, αυτή δέν θά ήταν ούτε παρουσιάζιμη ούτε συσχετίσιμη, μιά ιστορία δηλαδή πού δέν έλαβε ποτέ χώρα, ένα μη-γεγονός (non-event). Καί έδω, όπως καί στά περισσότερα κείμενά του, ή άνάλυση του Ντεριντά (αυτό πού θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε «στρατηγικές τής αποδόμησης») στοχεύει στό νά περι-

¹⁷ Η άδυνατότητα έδω δέν είναι τό άρνητικό τής δυνατότητας αλλά αντίθετα αυτό πού επιτρέπει καί άνοίγει τό πεδίο τής δυνατότητας, όπως ήδη έχουμε ύπονοήσει μέ τήν έννοια τής άπορίας.

πλέξει καί νά προβληματικοποιήσει (άλλά όχι άπλώς νά υπερβεϊ ή νά καταργήσει) τήν «ουσία» τής μεταφυσικής διαπλοκής μεταξύ τών έννοιών τής καταγωγής, τής ουσίας καί τής παρουσίας προς τήν κατεύθυνση αυτού πού ονομάζει μη-παρουσία (non-presence) καί ή όποία δέν ταυτίζεται μέ τήν άπουσία, έννοούμενη ως τό άρνητικό τής παρουσίας.

Άλλά έδω πρέπει νά προσέξουμε ότι ή κίνηση του Ντεριντά είναι διπλή καί ταυτόχρονη: ό νόμος βρίσκεται σε ένα μη-τόπο —στό πουθενά— καί άρα εκτός Ιστορίας, μιά καί άποτελεί τή βάση συγκρότησης κάθε ιστορίας (πραγματικής ή φανταστικής), αλλά ταυτόχρονα, επειδή ό νόμος δέν έχει ουσία καί άρχή, εμφανίζεται άναγκαστικά καί πάντοτε στίς επιμέρους έγγραφές του μέσα σε συγκεκριμένα ιστορικά πλαίσια, χωρίς όμως νά μπορεί νά άναχθεί σε αυτές τίς έγγραφές του. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, γιατί, γιά τόν Ντεριντά, ό νόμος δέν είναι ούτε καθαρά υπερβατικός ούτε καθαρά έμπειρικός αλλά τό μεσοδιάστημα μεταξύ τών δύο καί ή διαφο(ω)ρά (différance) τους. Ο Ντεριντά γνωρίζει καί προσπαθεί νά άποφύγει τόσο τόν κίνδυνο ύποστασιοποίησης του νόμου σε μιά άπροσδιόριστη, «μυστικιστική» ουσία ή άρχή¹⁸ όσο καί τήν πλήρη ιστοριοποίηση καί άναγωγή του νόμου στίς επιμέρους ιστορικά συγκροτημένες εκφάνσεις του — στήν έμπειρικότητά του. Έδω τό επιχείρημα τείνει προς μιά έννοια πού συναντάμε καί σε άλλα κείμενά του καί πού ό ίδιος ονομάζει «ήμι-υπερβατικό» (ή «οιονεί-υπερβατικό» [quasi-transcendental]), τό μεσοδιάστημα αλλά καί τό αδιάκοπο πέρας από τό έμπειρικό στό υπερβατικό καί αντίστροφα.

Τί σημαίνει ώστόσο πιό συγκεκριμένα αυτή ή άδυνατότητα τής άρχής καί τής καταγωγής του νόμου, πού συνιστά όμως καί τήν ίδια τή συνθήκη τής δυνατότητάς του; Ο νόμος (καί άναφερόμαστε έδω στή γενική έννοια του νόμου καί όχι στόν α ή β συγκεκριμένο νόμο) είναι ή άρχή —έννοια πού ένέχει τίς πολλαπλές διαπλεκόμενες σημασίες τής καταγωγής, τής ουσίας, τής κυριαρχίας καί του κανόνα— καί συνεπώς δέν υπάρχει άλλη άρχή πού νά μπορεί νά

¹⁸ Αυτή τήν κατηγορία επαναλαμβάνει ή Gillian Rose στό *Dialectics of Nihilism: Post-Structuralism and Law*, Blackwell, Όξφόρδη 1984. Παρότι διαφωνούμε μέ τήν άποψη της, άναγνωρίζουμε στό έργο της μιά από τίς λίγες πραγματικές καί άπαιτητικές προσπάθειες κριτικής του Ντεριντά.

ορίσει τό νόμο, δέν ὑπάρχει ἓνα ἔξωθεν τοῦ νόμου. Τό ἐπιχείρημα ἐδῶ εἶναι ὅτι δέν ὑπάρχει ἓνα ἔξωθεν τοῦ νόμου, ὅχι γιατί ὁ νόμος εἶναι τό πᾶν, ὅπως θά μπορούσε ἴσως νά ὑποστηριχθεῖ,¹⁹ ἀλλά γιατί ὁ «ἴδιος» ὁ νόμος δέν ἔχει (παρ-)οὐσία, δέν θεμελιώνεται σέ κάτι ἄλλο, ἀλλά ἀντίθετα θεμελιώνει (ὡς κενό θεμέλιο) καθετί τό ἀνθρώπινο. Συνεπῶς ὁ νόμος δέν εἶναι τελικά ποτέ οὔτε ἀπολύτως παρών οὔτε ἀπολύτως ἀπών, ὑπονοώντας γιά ἄλλη μιά φορά τήν «ἐννοια» τοῦ «ἴχνους» καί τῆς «μή-παρουσίας».²⁰ Μέ ὅρους ψυχαναλυτικούς θά λέγαμε ὅτι αὐτή εἶναι ἡ καταστατική ἔλλειψη ἡ ὁποία, ὑποστηρίζει ὁ Ντερριντά, ὁρίζει τή (μή-)καταγωγή καί τή (μή-)οὐσία τοῦ νόμου καί ἡ ὁποία θρίσκει στή βάση τῆς ἐπιθυμίας τόσο γιά τή διαρκή (ἀνα-)συγκρότηση μιᾶς καταγωγῆς καί μιᾶς γενεαλογίας τοῦ νόμου ὅσο καί τῆς προσπάθειας νά «πλησιάσει» κανείς τό νόμο. Καί ἐνῶ ἓνα μυθικό «πρὶν ἀπό τό νόμο» συγκροτεῖται πάντοτε ἐκ τῶν ὑστέρων σάν ἓνα παρελθόν πού δέν ὑπῆρξε ποτέ, ὁ «ἴδιος» ὁ νόμος ἐμφανίζεται (ἀλλά δέν ἀνάγεται) μόνο στίς ἐπιμέρους ἱστορικές ἐκφάνσεις του.²¹ Ἡ παραβολή λοιπόν τοῦ Κάφκα σημειώνει αὐτή τή θεμελιακή ἀπορία ἡ ὁποία θρίσκει στή βάση (ἀλλά χωρίς νά μπορεῖ ποτέ νά ἀποτελέσει μιά βάση ἢ ἓνα θεμέλιο) τοῦ νόμου, σέ αὐτό τό πέρασμα δηλαδή πού δέν ὑπάρχει (στήν ἀ-πορία), στό μή-ἀποφασίσιμο (undecidable) καί μή-ἀναπαραστάσιμο σέ σχέση μέ τήν καταγωγή τοῦ νόμου.

Στήν ἱστορία τοῦ Κάφκα αὐτό τό ταξίδι —ἀλλά καί τό ἐρώτημα (quest καί question)— πρὸς τό «σκοτεινό μυστικό» τοῦ νόμου εἶναι ἀκαταμάχητο, εἶναι ὁ πειρασμός καί ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἀδύνατου. Ἀδύνατο λοιπόν τόσο σάν (μή-)πέρασμα μέσα ἀπό τήν πύλη τοῦ

¹⁹ Ἐκτός βέβαια καί ἂν ἡ συζήτηση διολισθήσει πρὸς τό θεολογικό ἐρώτημα τῆς ὑπαρξης ἢ μὴ ἑνός Θεοῦ νομο-θέτη ὁ ὁποῖος θά ἔπρεπε νά εἶναι ὁ ἴδιος ἡ καταγωγή ἀλλά καί ἡ μοναδική οὐσία τοῦ νόμου.

²⁰ Ἡ ἐννοια τῆς «μή-παρουσίας» εἶναι ἡ προσπάθεια τοῦ Ντερριντά νά σηματοθεῖ ἓνα πέρασμα ἀνάμεσα στή μεταφυσική ἀντίθεση μεταξύ τῆς παρουσίας καί τοῦ ἀρνητικοῦ τῆς, τῆς ἀπουσίας, ὡς τό ἴχνος αὐτοῦ πού δέν ὑπῆρξε ποτέ. Μιά κλασική διατύπωση αὐτῆς τῆς προβληματικῆς θρίσκει στό ἄρθρο "Ousia and Grammè: Note on a Note from Being and Time", *Margins of Philosophy*, μτφρ. Α. Bass, Harvester Press, Μπράιτον 1982 σ. 29-67.

²¹ Τά τεράστια προβλήματα πού ἀνοίγονται ἐδῶ εἶναι τόσο ὁ ἱστορισμός ὅσο καί ὁ ἀναγωγισμός. Ἐάν ὁ νόμος δέν ἦταν τίποτα ἄλλο παρὰ οἱ ἱστορικές ἐκφάνσεις του, τότε ὁ νόμος θά εἶχε μιά οὐσία καί θά μπορούσε νά θεμελιωθεί ἐπάνω (δηλαδή νά ἀναχθεῖ)

νόμου (ἐξ οὗ καί ὁ τρομερός φύλακας) ὅσο καί σάν προορισμός στήν οὐ-τοπία τοῦ νόμου. Γιατί ὁ νόμος δέν εἶναι πραγματικά ἓνας τόπος πού μπορεῖ νά ἰδωθεῖ ἢ νά κατακτηθεῖ ἀλλά ἓνας μή-τόπος καί μιά μή-καταγωγή, ἓνα κενό σημαῖνον, μέ τή λακανική ἐννοια τοῦ ὅρου. Δέν εἶναι τυχαῖο λοιπόν πού ἡ τελευταία ἐπιθυμία τοῦ χωρικοῦ πρὶν πεθάνει εἶναι ἀκριβῶς αὐτή ἡ ἀσίγαστη, ὅσο καί «τρελή», ἐπιθυμία γιά γνώση — γιατί δηλαδή «οὐδεὶς ἄλλος πλὴν ἐμοῦ προσῆλθε διὰ νά γίνη δεκτός». Καί ἡ ἀπάντηση τοῦ φύλακα εἶναι χαρακτηριστική: «Εἶσαι ἀκόρεστος.» Γιατί τελικά αὐτή ἡ ἐπιθυμία γιά γνώση (πού σάν τέτοια εἶναι τελικά μιά ἐπιθυμία γιά δύναμη — mastering) τοῦ νόμου πάντοτε ὑπολείπεται ἀλλά καί ταυτόχρονα ὑπερβαίνει (κατά τή φόρμουλα τοῦ Ντερριντά: «plus de...») τό νόμο χωρίς ποτέ νά μπορεῖ νά τόν γνωρίσει, μέ τίς ἐννοίες μιᾶς κλασικῆς γνωσιοθεωρίας (ἀντικείμενο/ὑποκείμενο), παρόλο πού, ὅπως λέει ὁ χωρικός, «Ὅλοι ἐπιθυμοῦν νά φθάσουν εἰς τόν Νόμον» (δική μου ἔμφαση). Ὡστόσο, ὅπως εἶπαμε προηγουμένως, τό πέρασμα ἀπό τήν πύλη τοῦ νόμου εἶναι ἀδύνατο, εἶναι ἀ-πορία καί μή-πέρασμα, καί στήν ἱστορία του ὁ Κάφκα γράφει ὅτι ὁ χωρικός «[...] οὐδὲν ἄνεμενε νά εὑρεθῇ πρό τοιούτων δυσχερειῶν· ὁ Νόμος, σκέπτεται, ὥφειλε νά εἶναι προσιτός εἰς πάντας καί ἀνά πᾶσαν στιγμὴν[...]»· αὐτό μᾶς καλεῖ ὅλους νά στοχασθοῦμε ἐπάνω σέ αὐτό πού θεωροῦμε σάν σχεδόν αὐτονόητη «πρόσβαση στό νόμο» καί γιά τή «δημοκρατική συνείδηση» πού μᾶς ὑπαγορεύει ὅτι ὁ νόμος πρέπει τόσο νά εἶναι προσιτός σέ ὅλους καί ἀνά πᾶσα στιγμή, ὅσο καί νά εἶναι καθολικός. Ὅμως, ἀναρωτιέται ὁ Ντερριντά, μήπως πέρα ἀπό αὐτό πού μπορούμε νά διαβάσουμε στό γράμμα τοῦ νόμου —δηλαδή τῶν ἐπιμέρους, καταγραμμένων νόμων πού συνεχῶς ἐπανερμηνεύονται (γιατί ὁ νόμος εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ νόμου)— ὑπάρχει μιά κρυμμένη «οὐσία» τοῦ νόμου πού δέν μπορεῖ καταστατικά νά ἀπο-καλυφθεῖ; Μήπως δηλαδή ὁ νόμος δέν πρέπει νά διαβαστεῖ ἢ νά ἐρμηνευθεῖ σάν κείμενο, ἀλλά νά ἀποκρυπτογραφηθεῖ σάν αἰνίγμα; Μήπως τελικά κανείς δέν μπορεῖ νά ἀγγίξει ἢ νά δεῖ τόν «ἴδιο» τό νόμο παρὰ μόνο νά δεῖ τή λάμψη

στήν Ἱστορία. Ὡστόσο, ὅπως εἶπαμε προηγουμένως, ὅλες οἱ ἐννοίες τῆς ἱστορίας προϋποθέτουν ἤδη πάντοτε τό νόμο. Ἡ κριτική τοῦ Ντερριντά ἐδῶ κατευθύνεται, γιά μιά ἀκόμη φορά, πρὸς τίς ἐννοίες τῆς παρουσίας (appearance), τῆς παράστασης (presentation) καί τῆς ἀναπαράστασης (representation).

του, όπως τή βλέπει ο χωρικός όταν πιά πλησιάζει στο θάνατο, μέ τήν ίδια έννοια πού όλοι αντιλαμβάνομαστε τό φώς αλλά κανείς δέν μπορεί νά κοιτάξει —ή ακόμα περισσότερο νά πλησιάσει— τήν ίδια τήν πηγή του φωτός (τόν Ήλιο) χωρίς τόν κίνδυνο νά κάψει τά μάτια του ή νά καεί ο ίδιος, όπως ο Ίκαρος;

Ο Ντερριντά λοιπόν μέ άφορμή τήν ιστορία του Κάφκα προσπαθεί νά σκεφτεί τί σημαίνει αυτό τό «Πρό του νόμου», πού είναι εξίσου μπροστά (τοπικό) αλλά και πρίν (χρονικό) από τό νόμο. Τό νά βρίσκεται δηλαδή κανείς μπροστά στό νόμο ύπονοεί τόσο μία έννοια ύποταγής και σεβασμού του νόμου (και κατά συνέπεια αυτού πού ονομάζεται «έννομη τάξη») όσο και μία απόσταση —μία χωροχρονική διαφορά, ποτέ απόλυτα καθορίσιμη και καθορισμένη— από τό νόμο. αυτή ακριβώς ή απόσταση συνιστά τήν πρωταρχική έννοια του σεβασμού του νόμου. Γιατί αυτός πού βρίσκεται τελικά «Πρό του νόμου» δέν βρίσκεται ποτέ ενώπιον του «ΐδιου» του νόμου —ό οποίος δέν εμφανίζεται/παρουσιάζεται πουθενά αλλά είναι «πανταχού παρών»— αλλά ενώπιον των αντιπροσώπων του νόμου (π.χ. ενός δικαστή ή, στην αφήγησή μας, του φύλακα), γιατί, όπως λέγεται, ο νόμος είναι άπρόσωπος (και ο Κάφκα σημειώνει τή σαφώς τυπική και άπρόσωπη σχέση του φύλακα μέ τόν χωρικό).²² Στην ιστορία του Κάφκα, μάς λέει ο Ντερριντά, βλέπουμε τους δύο πρωταγωνιστές, τόν χωρικό και τόν φύλακα, νά στέκονται αντιμέτωποι και ύποφιαζόμαστε ότι κανείς από τους δύο δέν μπορεί νά δει τό νόμο — ο μέν χωρικός γιατί του κρύβει τή θέα ο φύλακας, ο δέ φύλακας γιατί έχει τήν πλάτη γυρισμένη στό νόμο. Συνεπώς ούτε και ο φύλακας έχει πρόσβαση στό νόμο, μία και, όπως λέει ο ίδιος, πίσω του στέκονται άλλοι πιό τρομεροί φύλακες και παρότι ή πύλη του νόμου φαίνεται νά παραμένει πάντοτε άνοιχτή. Θά μπορούσαμε ακόμη νά ύποθέσουμε ότι ο φύλακας δέν έχει καν τό δικαίωμα ή τήν έπιλογή νά επιτρέψει σέ κάποιον τήν είσοδο στό νόμο γιατί, όπως συνήθως λέγεται, είναι «ταγμένος στην ύπηρεσία του νόμου». Ο Ντερριντά σημειώνει ότι στην ιστορία αυτή δέν φαίνεται νά ύπάρχει

²² Αυτό τό «παντού» θεαίως, στό βαθμό πού ξεφεύγει από κάθε καθορισμένη τοπικότητα, είναι ταυτόχρονα και «πουθενά», πουθενά συγκεκριμένα. Έπιστημαίνουμε γιά μία ακόμη φορά, όπως κάνει και ο ίδιος ο Ντερριντά, τίς πολλαπλές οφειλές αυτών των άπόψεων στον Κάντ και ιδιαίτερα στην Κριτική του πρακτικού λόγου.

πουθενά καθαρή βία στό νόμο αλλά μία άόριστη, άκαθόριστη άπειλή πού έδω εμφανίζεται στην περιγραφή του τρομερού φύλακα. παράλληλα ύπονοείται σαφώς μία ιεραρχία ενός άπροσδιόριστου αριθμού φυλάκων από τους όποιους ο ένας είναι πιό τρομερός από τόν άλλο. Και γι' αυτό δέν ύπάρχει από τή μεριά του φύλακα πουθενά στην αφήγηση μία καθαρή απαγόρευση τής είσοδου στό νόμο παρά διαρκής αναβολή (αναβολή μέχρι θανάτου) ενώ, από τή μεριά του χωρικού, ύπάρχει μία άναποφασιστικότητα²³ — ή, πιό σωστά, μία άπόφαση νά μήν πάρει άπόφαση τώρα αλλά νά περιμένει. Τελικά θά μπορούσαμε νά πούμε, και αυτό είναι σημαντικό, ότι είναι τό ίδιο τό ύποκείμενο του νόμου (σέ αυτή τήν περίπτωση ο χωρικός — αλλά και ο φύλακας) πού «άπαγορεύει» στον έαυτό του νά μπει στό χώρο (τόν κενό χώρο) του νόμου, βασιζόμενος στό λόγο (discourse) του φύλακα άφού ή πόρτα φαίνεται νά παραμένει διαρκώς άνοιχτή και δέν μάς αναφέρεται κάποια άλλη πράξη βίας. Μετατοπίζοντας συνεπώς τίς άπόψεις πού μιλούν γιά «καταστατική βία» του νόμου,²⁴ ο Ντερριντά θεωρεί ότι ο νόμος εμφανίζεται όχι ως άνοιχτή, έμπειρική βία, αλλά ως ιεραρχία τρομερών (και άπροσδιόριστων) άπειλών. όχι δηλαδή ως απόλυτη απαγόρευση (ως ένα όριστικό όχι) αλλά ως έμμεση, διαρκής και άόριστη αναβολή μιάς πρόσβασης πού όμως δέν θά έρθει ποτέ. Ο νόμος συνεπώς είναι απαγόρευση και απαγορευμένος (interdit), είναι ο χώρος τής απαγόρευσης και ο απαγορευμένος χώρος.

Είμαστε όλοι ύπο-κείμενα του νόμου (ύποκείμενοι στό νόμο) αλλά και παρά-τό-νόμο, εκτός του νόμου (παράνομοι - outlaw), άνίκανοι νά μπουή ή νά πλησιάσουμε τό νόμο, μάς λέει ο Ντερριντά. Από αυτή τήν άποψη μπορεί κάποιος νά παραβεί τόν α ή β συγκεκριμένο νόμο (νά παρανομήσει), αλλά δέν μπορεί κανείς νά ύπερβεί τό νόμο. Όμως

²³ Δέν μπορεί κανείς νά μήν έπιστημάνει έδω τό προσφιλές θέμα του Ντερριντά, τό «μή-άποφασιστικό» (undecidable) πού σημαδεύει τό νόμο σαν άπορία και πού έχει τυπικά τή δομή «ούτε-ούτε». Η ίδια ή έννοια τής διαφο(ω)ράς (différance) έμπεριέχει ταυτόχρονα τή σημασία τής διαφοράς ως έτερότητας αλλά και ως χρονικής αναβολής. Γιά τό θέμα αυτό βλ. R. Gasché, ό.π., σ. 240-242.

²⁴ Σκεφτόμαστε έδω τό έργο του Ρενέ Ζιράρ (René Girard) του όποιου ή άποψη διαφέρει μέν από του Ντερριντά αλλά μπορεί, κάτω από συγκεκριμένες προϋποθέσεις, νά συνομιλήσει μαζί της. βλ. Τό έξυλαστήριο θύμα: Η Βία και τό Έρό, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Έξάντας, Αθήνα 1991.

αυτό τό «σκοτεινό μυστικό» τοῦ νόμου δέν μπορεῖ ποτέ νά ἐμφανιστεῖ ἢ νά ἀναπαρασταθεῖ μέ ὄρους φυσικούς ἢ θεσμικούς, δέν μπορεῖ δηλαδή κανεῖς νά φτάσει στήν οὐσία καί τήν καταγωγή τοῦ νόμου, μᾶς λέει ὁ Ντερριντά, γιατί αὐτή εἶναι τίποτα, τίποτα παρουσιάσιμο ἢ (ἀνα)παραστάσιμο, εἶναι διαφορά (différance). Τελικά ἡ διαφορά τῆς δύναμης τοῦ καθενός ἀπό τοὺς ὁλοένα καί πῶς ἰσχυροῦς φύλακες συνίσταται στή δύναμη τῆς ὁλοένα καί μεγαλύτερης ἀναβολῆς πρόσβασης στό νόμο, τῆς ἀναβολῆς τοῦ «γεγονότος» πού δέν θά συμβεῖ ποτέ – τουλάχιστον πρὶν ἀπὸ τό θάνατο. Ἡ δύναμη τοῦ νόμου δέν εἶναι οὔτε μιά καθαρὴ ἀπαγόρευση οὔτε ἡ καταπίεση οὔτε ἡ τιμωρία οὔτε ὁ ἐξαναγκασμός, ἀλλά ἐγκρίνεται σέ μιά σχέση διαφοράς – μέ τήν ἔννοια πού δίνει ὁ Ντερριντά στὸν ὅρο *différance* (*differ* καί *defer*), διαφορά ἀλλὰ καί ἀναβολή. Ἐάν πράγματι (κατὰ τήν κλασικὴ διατύπωση τοῦ Χάιντεγκερ καί τίς προεκτάσεις πού κάνει σέ αὐτὴ τὴ συλλογιστικὴ ὁ Ντερριντά) ὁ βασικὸς προσδιορισμὸς τοῦ ὄντος μέσα στή δυτικὴ μεταφυσικὴ παράδοση εἶναι ὡς ἀ-λήθεια καί παρ-ουσία, τότε ὁ νόμος δέν εἶναι, μέ αὐτὴ τὴν ἔννοια, ἓνα «ὄν», εἶναι μιά μή-ἀλήθεια (ἀλλὰ ὄχι ἓνα ψέμα) καί μιά μή-παρουσία (ἀλλὰ ὄχι μιά ἀπουσία). Ὁ Ντερριντά λοιπὸν σχολιάζει τὴν «ουσία» τοῦ νόμου ὡς ἐξῆς: «Σὰν τέτοια, σὰν ἀλήθεια χωρὶς ἀλήθεια, περιφρουρεῖ τὸν ἑαυτὸ της, προφυλάσσει τὸν ἑαυτὸ της χωρὶς νά τό κάνει, φρουρούμενη ἀπὸ ἓναν φύλακα πού δέν φυλάει τίποτα, ἢ πόρτα παραμένει ἀνοικτὴ – ἀνοικτὴ στό τίποτα. Ὅπως ἡ ἀλήθεια, ὁ Νόμος εἶναι ἡ ἴδια ἡ φρούρηση, μόνον ἡ φρούρηση.»²⁵

Πρὶν λοιπὸν ἀπὸ αὐτό πού ὀνομάζεται στήν παραδοσιακὴ φιλοσοφία «ἠθικὸς νόμος» (*moral law*) καί συνεπῶς πρὶν ἀπὸ τὴ διάκριση Καλοῦ καί Κακοῦ,²⁶ ὁ νόμος μᾶς καλεῖ σιωπηρὰ – καί αὐτὴ ἴσως εἶναι ἄλλη μιά ἀναφορά στό *Εἶναι καί Χρόνος* –, μᾶς ἐγκαλεῖ στήν εὐθύνη καί τὴ φρούρηση αὐτοῦ τοῦ ὅρου καί τοῦ ὁρίου. Ὁ νόμος, γιὰ τὸν Ντερριντά, δέν μᾶς μιλάει καί δέν μᾶς λέει τίποτα, τίποτα πού νά μπορεῖ νά ἀκουστεῖ μέσα καί ὡς γλώσσα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ὁ χωρικός, ὁ ὁποῖος φαίνεται νά προσέρχεται στό νόμο μέ δική του

θέληση καί ἐπιθυμία (ἐπιθυμία μέχρι θανάτου), ἔχει καί αὐτός κληθεῖ, ἔχει ἐγ-κληθεῖ – πέρα ἀπὸ κάθε ἔννοια «ἐλεύθερης θέλησης» – ὅπως καί ὅλοι μας «πρὸ τοῦ νόμου», καί ὅπως λέει: «Ὅλοι ἐπιθυμοῦν νά φθάσουν εἰς τὸν Νόμον.» Ὁ νόμος, μᾶς λέει ὁ Ντερριντά, εἶναι τό Οὐδέτερο, αὐτό πού δέν ἔχει φύλο καί πρόσωπο (δέν συγκροτεῖ δηλαδή ἓνα Ἐγώ), γένος ἢ προσδιορισμὸς, εἶναι αὐτό πού «παράγεται» – ἀλλὰ πέρα ἀπὸ μιά σχέση αἰτιότητας – σέ αὐτὸν τὸν ἀδύνατο χῶρο τῆς (μή-)γνώσης. Μέ αὐτὴ τὴν ἔννοια (ἂν εἶναι τελικά ἔννοια) ὁ νόμος δέν εἶναι Λόγος, ἢ καλύτερα, ὁ Λόγος προϋποθέτει τό νόμο. Μπορεῖ νά ὑπάρξει λόγος περὶ τοῦ νόμου (αὐτό εἶναι ἡ νομικὴ ἐπιστήμη καί ὅλο τό *corpus* τοῦ δικαίου), μπορεῖ ὁ νόμος νά φαίνεται ὅτι «μιλάει» στίς ἐπιμέρους καταγραμμένες ἐκφάνσεις του, ἀλλὰ ὁ «ἴδιος» ὁ νόμος (ὁ ὁποῖος βεβαίως δέν συνιστᾷ οὐσία, ταυτότητα ἢ ἐνότητα) παραμένει ἀ-σύλληπτος, ἀ-κατανόητος καί μή-ἀναπαραστάσιμος. εἶναι καταστατικά μιά ἀπορία, στό βαθμὸ πού, ὅπως τονίσαμε προηγουμένως, ἡ ἀπορία δέν μπορεῖ νά ἀποκτήσει οὐσία ἢ νά ἀναπαρασταθεῖ μέ θετικούς ὄρους.²⁷

Πρέπει, στό κρίσιμο αὐτό σημεῖο πού ἔχουμε φτάσει, νά ξεκαθαρίσουμε τὴν ἔννοια τῆς ἀπαγόρευσης σέ σχέση μέ τό νόμο, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Ντερριντά. Καί δέν ἐννοοῦμε ἐδῶ ἀπλῶς ὅτι ὅλοι οἱ νόμοι ἐπιτρέπουν, ἀπαγορεύουν ἢ ἐπιτάσσουν κάτι (ἓνα «πρέπει» ἢ «δέν πρέπει»), ἀλλὰ ὅτι ἀκόμη καί ἂν πράγματι ἡ ἀπαγόρευση ἦταν ἡ καταγωγή τοῦ νόμου (ὅπως π.χ. τὴ θεωρεῖ ὁ Φρόντ σέ σχέση μέ τὰ ταμπού τῆς αἰμομιξίας καί τοῦ φόνου), αὐτὴ ἡ καταγωγή θά ἦταν μή-γεγονός (*non-event*) μέ τὴν ἔννοια ἐνός ἐμπειρικοῦ, ιστορικοῦ γεγονότος, ἀφοῦ προηγεῖται,²⁸ ἀλλὰ καί ἀποτελεῖ τὴν προϋπόθεση, κάθε ἐννόησης τῆς Ἱστορίας. Σέ τελευταία ἀνάλυση, αὐτό σημαίνει ὅτι ἡ ἀπαγόρευση βγαίνει ἀπὸ τό νόμο καί ὄχι ὁ νόμος ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση. Στὴν ἱστορία τοῦ Κάφκα, ὁ φύλακας δέν φαίνεται ποτέ νά χρησιμοποιοῖ βία γιὰ νά ἀπαγορεύσει εὐθέως τὴν πρόσβαση

²⁷ Γιὰ αὐτοὺς πού θά βιαστοῦν νά κατηγορήσουν τὸν Ντερριντά γιὰ ἱρασιονισμό, ἐδῶ δέν ἀναφέρεται οὔτε στό παράλογο οὔτε σέ μιά μυστικιστικὴ οὐσία ἀλλὰ στήν ἀσκεπτὴ προϋπόθεση κάθε σκέψης, λογικῆς ἢ μὴ, σωστῆς ἢ ὄχι – καί χωρὶς νά ἀρνεῖται ὁ Ντερριντά ὅτι οἱ διακρίσεις αὐτές ἔχουν νόημα.

²⁸ Ἡ λέξη «προηγείται» – ὅπως καί ἡ παράδοξη διατύπωση «ἦδη πάντοτε» – ἀναφέρεται ἐδῶ σέ ἓναν μή-ἐμπειρικό χρόνο πού ἀνοίγει τὴν ἴδια τὴ διάσταση τῆς ἱστορικῆς χρονικότητας.

²⁵ "Before the Law", ὁ.π., σ. 206, μετάφραση καί ἐμφαση δική μου.

²⁶ Ἡ διάκριση ὥστόσο αὐτὴ δέν μπορεῖ ποτέ νά εἶναι ἀπόλυτη στό βαθμὸ πού κανένα ἀπὸ τὰ δύο δέν παρουσιάζεται σέ καθαρὴ μορφή – τό ἓνα προϋποθέτει καταστατικά τό ἄλλο καί συνεπῶς ἀλληλομολύνονται.

στό νόμο, αλλά είναι ο λόγος του πού σημαδεύει τό ὅριο, τήν πύλη πού κανείς δέν μπορεί νά διαβεί, τήν ἀ-πορία πού «εἶναι» ὁ νόμος. Μποροῦμε συνεπῶς νά σκεφθοῦμε ὅτι αὐτό πού ἀπαγορεύει ὁ νόμος διά τῆς συνεχοῦς ἀναβολῆς εἶναι ἡ ἴδια του ἡ παρουσίαση καί ἡ ἀναπαράσταση καί ὅτι αὐτή ἡ ἀπαγόρευση σημαδεύει τελικά τό ὅριο τοῦ «μή-κατανοήσιμου», καί μέσα στό λόγο καί ὡς λόγος.

Ὡστόσο ὑπάρχει ἓνα ἀκόμη βασικό σημεῖο πού παραμένει ἀσχολίαστο, καί αὐτό εἶναι ἡ τελευταία φράση τοῦ φύλακα στόν χωρικό πού πεθαίνει: «Οὐδεὶς ἄλλος πλὴν ἐσοῦ ἡδύνατο νά εἰσέλθῃ διά τῆς πύλης αὐτῆς; διότι ἡ πύλη αὕτη προωρίζετο ἀποκλειστικῶς δι' ἐσέ. Τώρα θά τήν κλείσω.» Ἀκολουθώντας τόν Κάντ,²⁹ ὁ Ντερριντά μᾶς λέει ὅτι «Ὁ νόμος δέν εἶναι οὔτε πολλαπλός οὔτε, ὅπως πιστεύουν μερικοί, μιά καθολική γενικότητα. Εἶναι πάντοτε ἓνα ἰδίωμα, καί αὐτό εἶναι ἡ λεπτότητα (sophistication) τῆς σκέψης τοῦ Κάντ. Ἡ πύλη του ἀφορᾷ μόνο ἐσένα, you, *dich, toi* —μιά πόρτα πού εἶναι μοναδική καί εἰδικά προορισμένη καί καθορισμένη γιά ἐσένα»³⁰—, ὅπως στήν περίπτωσή τῆς ἱστορίας τοῦ Κάφκα ἡ συγκεκριμένη πύλη ἡ ὁποία προοριζόταν γιά τόν συγκεκριμένο χωρικό. Τό ὅτι αὐτή ἡ (μή-)πρόσβαση ἀφορᾷ τόν καθένα ξεχωριστά δέν σημαίνει ὅτι εἶναι δυνατόν κάποιος νά ὑπερβῇ τό νόμο ἢ νά ἐπιλέξει νά ζήσει πέρα ἀπό τό νόμο — ἂν καί ὅλοι ὀρισκόμαστε, ὅπως φαίνεται στήν ἱστορία τοῦ Κάφκα, ἐκτός τοῦ νόμου. Μπορεῖ θεβαίως κάποιος νά παραβῇ ἓναν συγκεκριμένο νόμο, μπορεῖ ἴσως νά φτιάξει ἢ νά ἀλλάξει ἓνα νόμο μέσα ἀπό πολιτικές διεργασίες, ἀλλά τό ἀνθρώπινο δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει χωρίς τό νόμο. Ἡ δυσκολία πού ἔχει ὁ χωρικός, ἡ δυσκολία δηλαδή πού ἔχουμε ὅλοι τελικά σέ σχέση μέ τήν ἔννοια τοῦ νόμου (καί τήν ὁποία θέτει πρῶτος ὁ Κάντ), εἶναι νά κατανοήσουμε τό σημεῖο ὅπου ἡ καθολικότητα —καί συνεπῶς καί ἡ κανονιστικότητα— τοῦ νόμου τέμνει τήν ἐκαστοτε μοναδικότητα, ὅπου τό κατηγορικό διαπλέκεται μέ τό ἰδιωματικό. Τό παράδοξο τοῦ νόμου συνίσταται ἀκριβῶς στό ὅτι, ἐνῶ ὁ νόμος πρέπει καταστατικά νά ἔχει καθολική καί συνεχῆ ἰσχὺ (ὡς κατηγορική προσταγή), ὅπως σκέφτεται ἀρχικά ὁ χωρικός, ταυτόχρονα ἐγγράφεται, πάντα καί ἀναγκαστικά, στοὺς ὅρους μιᾶς ἰδιατερότητας, ἐνός γεγονότος ἢ μιᾶς ὑποκειμενικότητας — ἡ πύλη προο-

ρίζεται γιά τό συγκεκριμένο, μοναδικό ὑποκείμενο. Ἐπεκτείνοντας συνεπῶς τή σκέψη του, ὁ Ντερριντά ἰσχυρίζεται ὅτι ἡ ἴδια παράδοξη λογική εἶναι ἡ λογική κάθε λογοτεχνικοῦ ἔργου ὅπου τό ἰδίωμα τέμνει τήν καθολικότητα τῆς γλώσσας, ὅπου τό εἰδικό —ἡ συγκροτημένη ταυτότητα καί ἐνότητα τοῦ κειμένου, ὅ,τι καί ἂν τήν ἐγγυᾶται (ὁ τίτλος, ὁ νόμος τοῦ κράτους, ἡ ὑπογραφή κ.λπ.)— τέμνει τή γενική ἀλλά καί τίς ἐπιμέρους διαφορετικές χρήσεις τῆς γλώσσας.

Πλησιάζοντας στό τέλος αὐτῆς τῆς ἐργασίας θά θέλαμε νά ἀνακεφαλαιώσουμε, ἀλλά καί νά ἐπεκτείνουμε σύντομα, κάποιες ἀπό τίς βασικές θεματικές τῆς ἀνάλυσης τοῦ Ντερριντά, στήν προσπάθεια συγκρότησης στρατηγικῶν κατανόησης τοῦ ἐρωτήματος τοῦ νόμου, ἐρώτημα τό ὁποῖο ἀνοίγει τεράστια φιλοσοφικά ζητήματα. Τό δικό μας ἐνδιαφέρον συνίσταται τόσο στή διερεύνηση τῶν φιλοσοφικῶν ὁρῶν μέ τοὺς ὁποίους ὁ Ντερριντά προσεγγίζει αὐτό τό ἐρώτημα ὅσο καί σέ κάποιες σκέψεις οἱ ὁποῖες προσπαθοῦν νά ἀναδείξουν τή σημασία αὐτῆς τῆς προβληματικῆς γιά τήν κοινωνική καί πολιτική θεωρία. Θεωροῦμε δηλαδή ὅτι ἡ σκέψη γύρω ἀπό τή «φύση» καί τήν «οὐσία» τοῦ νόμου εἶναι κάτι πού ἐν πολλοῖς ἀπουσιάζει —ἢ σέ πολλές περιπτώσεις προϋποτίθεται ἄκριτα ὡς «πέραςμα ἀπό τή φύση στό νόμο»— στήν κοινωνική θεωρία, παρά τή δεδομένη ἔμφαση στήν ἀνάλυση τῶν ἐμπειρικῶν μορφῶν τοῦ νόμου.

Τί «εἶναι» λοιπόν ὁ νόμος κατὰ τόν Ντερριντά;³¹ Ἐχουμε ἤδη ἀναφερθεῖ ἐκτενῶς στήν ἔννοια τῆς ἀπορίας πού ὀρίζει θεμελιωδῶς —χωρίς ὅμως νά μπορεῖ νά ἀποτελέσει θεμέλιο— τό νόμο καί δέν θά ἐπανέλθουμε συνεπῶς σέ αὐτό. Ὁ νόμος εἶναι αὐτό πού ὁ Ντερριντά ὀνομάζει σέ πολλά κείμενά του ἡμι (ἢ οἰονεῖ) —υπερβατικό (quasi-transcendental), δέν «βρίσκεται» δηλαδή οὔτε σέ ἓνα καθαρά υπερβατικό (ἐξωιστορικό) ἐπίπεδο, οὔτε μόνο στίς ἐπιμέρους ἱστορικές του ἐγγραφές. Ἀντίθετα ἡ ἔννοια αὐτή σημαδεύει τό νόμο ὡς τή διαφορά (différance) τῶν δύο (τοῦ υπερβατικοῦ καί τοῦ ἐμπειρικοῦ) καί ὡς τό διαρκές πέρασμα ἀπό τό ἓνα στό ἄλλο. Ὅπως ἐπιχειρηματολογήσαμε προηγουμένως, ὁ νόμος δέν μπορεῖ νά ἀναχθεῖ στίς ἐμπειρικές του ἐκφάνσεις, δέν μπορεῖ δηλαδή νά ἀναχθεῖ στήν ἱστορία τοῦ νόμου,

²⁹ Βλ. I. Kant, *Critique of Practical Reason*, μτφρ. L. W. Beck, Macmillan, Νέα Ὑόρκη 1993.

³⁰ "Before the Law", ὁ.π., σ. 210, μετάφραση δική μου.

³¹ Ἐννοεῖται ὅτι προϋποθέτουμε —καί συνεπῶς δέν χρειάζεται νά ἐπαναλαμβάνουμε συνεχῶς— ὅλες τίς παραπάνω ἐπιφυλάξεις γιά τήν ἀδυνατότητα θετικοῦ ὁρισμοῦ καί ἀναπαράστασης («τί εἶναι») τοῦ νόμου.

τήν ίδια στιγμή όμως πού δεν μπορεί νά υπάρξει όπουδήποτε άλλου —χωρίς τόν κίνδυνο νά γίνει καθαρά μεταφυσικός καί νά αποκτήσει μιά μυστικιστική ουσία— παρά στίς επιμέρους ιστορικές καταγραφές του. Έκείνο στό όποιο ώστόσο επιμένει ό Ντερριντά είναι ότι, σέ αντίθεση μέ άλλες φιλοσοφικές/θεολογικές προσεγγίσεις, δεν υπάρχει ένα καταστατικό έξωθεν τοῦ νόμου, κάτι τό όποιο νά μπορεί νά όρίσει, νά καθορίσει καί νά θεμελιώσει τό νόμο πέρα καί έξω από αὐτόν· ό νόμος από αὐτή τήν άποψη είναι καθαρή ένδεχομενικότητα. Ό νόμος συνεπώς είναι ένας κενός τόπος, ένας τόπος τής έλλειψης πού υπερβαίνει όλους τούς έμπειρικούς καί κατά συνέπεια χωρο-χρονικούς προσδιορισμούς, ένας μή-τόπος, μιά ά-πορία. Όσοστο στο κείμενο έπισημάναμε τήν έμφαση στην έπιθυμία (άλλά καί στον πειρασμό καί στο δέλεαρ) τής συνάντησης αλλά καί τής γνώσης αὐτοῦ τοῦ άπαγορευμένου τόπου τοῦ νόμου, σκέψη τήν όποία θά μπορούσαμε ίσως νά επέκτεινουμε προς μιά ψυχαναλυτική θεώρηση τής έπιθυμίας, ή όποία έχει τήν καταγωγή της άκριβώς σέ αὐτή τήν άπαγορευμένη «ουσία» τοῦ νόμου. Ό νόμος, γιά τόν Ντερριντά, δεν είναι μιά καθαρή άπαγόρευση αλλά ό τόπος από τόν όποιο πηγάζουν όλες οι άπαγορεύσεις, γεγονός πού δημιουργεί τήν άκόρεστη έπιθυμία τοῦ νά πλησιάσει κανείς καί νά γνωρίσει τό νόμο. Θά μπορούσαμε συνεπώς νά υποστηρίξουμε, παράλληλα μέ τή λακανική ψυχανάλυση, ότι ό νόμος είναι προϋπόθεση γιά τήν έπιθυμία τοῦ νόμου, ή όποία ώστόσο δεν μπορεί ποτέ νά πραγματοποιηί γιατί αὐτό θά ήταν καί ό θάνατός της· ή έπιθυμία τοῦ νόμου συντηρείται άκριβώς λόγω τοῦ άνικανοποίητου —καί καταστατικά μή-ίκανοποίησιμου— της. Καί ίσως τελικά ό ίδιος ό νόμος πού όρίζει τό ανθρώπινο είναι ότι τό πᾶν δεν είναι δυνατόν γιατί ό νόμος είναι τό όριο (άλλά καί ό όρος) όλων τῶν άτομικῶν καί συλλογικῶν δυνατοτήτων. Άλλά ό νόμος δεν είναι τής τάξεως τοῦ γνωστικοῦ αντικειμένου, δεν μπορούμε οὔτε νά όρίσουμε οὔτε νά γνωρίσουμε τόν «ίδιο» τό νόμο, τουλάχιστον στο βαθμό πού ή δυτική έννόηση τής γνώσης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη μέ μιά έννοια κυριαρχίας³² επάνω στο αντικείμενο τής γνώσης. Τελικά ή

³² Σκεφτόμαστε εδώ τό άγγλικό ρήμα *to master* (mastery) ως καθοριστικό τής δυτικής έννόησης τής γνώσης —καί ειδικά τοῦ «όρθου λόγου»— μέ τίς πολλαπλές διαπλεκόμενες σημασίες τοῦ «κυριαρχῶ» καί «ελέγχω», τοῦ «οικειοποιῶμαι» καί «ιδιοποιῶμαι».

έλλειψη πού καταστατικά είναι ό νόμος πάντοτε προηγείται αλλά καί προϋποτίθεται από κάθε έννοια γνώσης καί πρίν από τούς διαχωρισμούς σωστοῦ καί λάθους, αλήθειας καί ψέματος.

Δέν μπορούμε νά γνωρίσουμε τό νόμο αλλά καί δεν μπορούμε καν νά τόν πλησιάσουμε, μάς λέει ό Ντερριντά, καί είναι άκριβώς αὐτή ή μή-καθορίσιμη άπόσταση από τό νόμο ή όποία δημιουργεί τή σχέση μας μέ τό νόμο. Καί αὐτή ή σχέση, όπως έπισημαίνει σέ άλλα κείμενά του ό Ντερριντά, είναι μιά σχέση διπλή — ή πιό καλά, αναδιπλασιαζόμενη. Είναι τό “Yes, Yes” πού ό Ντερριντά αναφέρει στο κείμενό του γιά τόν Τζούς,³³ είναι ή πρωταρχική κατάφαση πρίν από κάθε συγκεκριμένη, έμπειρική κατάφαση ή άρνηση. Δεν υπάρχει τίποτα πρίν από αὐτό, από αὐτό πού θά μπορούσαμε νά ονομάσουμε «άνοιγμα», «άνοικτότητα» ή «πρωταρχική δεκτικότητα» πρίν από κάθε έννοια έπιλογής καί άπόφασης· ό νόμος είναι ήδη πάντοτε εκεί. Βεβαίως μπορούμε νά κρίνουμε τούς συγκεκριμένους νόμους, νά τούς άποδεχθούμε ή νά τούς άπορρίψουμε, άκόμα καί τήν ιδέα τής έννομης τάξης συνολικά, αλλά όλες αὐτές οι άποφάνσεις —όπως καί κάθε άπόφανση έν γενεί— βασίζονται στην πρωταρχική καί καταστατική άποδοχή τοῦ καλέσματος τοῦ νόμου. Ένός νόμου πού μάς λέει «Έλα — αλλά μήν πλησιάζεις πολύ», τοῦ νόμου πού μάς καλεῖ καί μάς έγ-καλεῖ σιωπηρά καί πέρα από τό λόγο στην ίδια του τή φρούρηση καί τήν έννοια τής ευθύνης. Γιατί ό νόμος είναι πρῶτα καί βασικά τό μή-προσπελάσιμο όριο, όριο καί όρος τής ιστορικότητας τής ανθρώπινης ύπαρξης, παρότι ό «ίδιος» ό νόμος δεν ανήκει στην ιστορία αλλά άνοίγει τή διάσταση τής ιστορικότητας. Ό νόμος έγγράφεται άναγκαστικά μέσα στο λόγο καί καταγράφεται ως λόγος, ώστόσο ό ανθρώπινος λόγος είναι δυνατός μόνο στή βάση τής πρωταρχικότητας τοῦ νόμου· ό «ίδιος» ό νόμος δεν μιλάει καί δεν λέει τίποτα. Ό Ντερριντά λοιπόν μάς καλεῖ νά σκεφτοῦμε τήν έννοια τοῦ νόμου μέ τόν ίδιο τρόπο πού σκεπτόμαστε τή γλώσσα, δηλαδή σάν δῶρο πού μάς δίδεται (μάς παρα-δίδεται, μάς δωρίζεται) καί πού φυσικά όχι μόνο δεν τό διαλέ-

³³ Τό κείμενο αὐτό είναι τό “Ulysses Gramophone: Hear Say Yes in Joyce” πού βρίσκεται στο D. Attridge (έπιμ.), ό.π.

γουμε αλλά δεν μπορούμε καν νά τό ἀρνηθούμε.³⁴ Αὐτό σημαίνει συνεπῶς ὅτι ὁ νόμος δέν εἶναι ἀναγώγιμος, ἀναλύσιμος ἢ ἀποδομήσιμος, παρά μόνο οἱ καταγραφές τοῦ νόμου πού συγκροτοῦν αὐτό πού ὀνομάζουμε δίκαιο· αὐτή ἡ διάκριση μεταξύ δικαιοσύνης καί δικαίου ἀναδύεται πιο ἐμφανῶς σέ ἄλλα κείμενα τοῦ Ντερριντά. Θά πρέπει ἐπίσης νά προσέξουμε ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ νόμου εἶναι πιο πρωταρχική —καί φυσικά προϋποτίθεται— ἀπό οἰαδήποτε διάκριση μεταξύ καλοῦ καί κακοῦ καί μπορούμε συνεπῶς νά ὑποστηρίξουμε ὅτι κάθε ἔννοια ἠθικῆς (ethics) προϋποθέτει καταστατικά τό νόμο καί δέν μπορεῖ νά ὑπάρξει πρὶν καί πέρα ἀπὸ αὐτόν.³⁵ Τελικά ἴσως ἡ ἴδια ἡ δυνατότητα νά συζητήσουμε καί νά κρίνουμε (ὅπως ἐπιτάσσει ἓνα δημοκρατικό ἦθος) τό δίκαιο ἢ τήν ἀδικία τῶν ἐπιμέρους νόμων θεμελιώνεται ἀκριβῶς στό γεγονός ὅτι ὁ νόμος μᾶς παραδίδεται καί εἶναι ἤδη πάντοτε δε-δομένος.

Ὁ νόμος συνεπῶς, πρὶν ἀπὸ κάθε ἔννοια τιμωρίας, κανόνα, δικαιώματος κ.λπ., καί παρότι διαπλέκεται ἄρρηκτα μέ αὐτές τίς ἔννοιες, ἐμφανίζεται ὡς ἀπαγόρευση, ὡς ἀκαθόριστη ἀπειλή, ὡς διαρκῆς ἀναβολή, ὡς τό ὄριο τῆς περατότητας τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Καί αὐτό πού τελικά ἀπαγορεύει ὁ νόμος εἶναι ἡ ἴδια του ἡ παρουσίαση, ὄντας ὁ ἴδιος τό ὄριο καί ὁ ὅρος κάθε ἀναπαράστασης τοῦ νόμου. Ὡστόσο αὐτή ἡ ἀδυνατότητα, ἡ ἀπαγόρευση, δέν εἶναι μόνο ἀρνητική ἀλλά καί ταυτόχρονα (μέ τήν ἴδια διπλή κίνηση) καί παραγωγική· εἶναι αὐτό πού ἀνοίγει τή δυνατότητα κάθε ἀναπαράστασης. Ὅπως ἤδη ἔχουμε ἐπισημάνει, ὅλες οἱ ἀναπαραστάσεις τοῦ νόμου ἀναφέρονται σέ μιά πρωταρχική παράσταση —σέ μιά καταγωγή— πού δέν ὑπῆρξε ποτέ (μέ τήν ἔννοια τοῦ ἐμπειρικοῦ γεγονότος) ἀλλά ἔρχεται πάντοτε «ἐκ τῶν ὑστέρων» (après coup) νά

³⁴ Ἡ προβληματική τοῦ δώρου διαπερνᾷ ὅλο τό ἔργο τοῦ Ντερριντά καί συνδέεται ἄμεσα καί μέ τό διπλό "Yes" πού ἀναφέραμε προηγουμένως. Μιά καλή συνοπτική παρουσίαση μέ ὅλες τίς ἐπιμέρους ἀναφορές στά κείμενα τοῦ Ντερριντά βρίσκεται στό βιβλίο τοῦ G. Bennington, ὁ.π., σ. 188-203.

³⁵ Θά πρέπει νά ἐπισημάνουμε ἐδῶ τίς ἐνδιαφέρουσες προεκτάσεις αὐτῆς τῆς προβληματικῆς, ὅσον ἀφορᾷ τό ἐρώτημα τῆς ἠθικῆς, πρὸς τό ἔργο τοῦ Ε. Λεβινάς (E. Lévinas). Ἐδῶ ἡ πρωταρχικότητα τῆς ἠθικῆς σχέσης (τῆν ὁποία θά μπορούσαμε νά προσκετινουμε πρὸς τήν προβληματική τοῦ ἠθικοῦ νόμου) βγαίνει μέσα ἀπὸ τήν ἀσυμμετρία τῆς σχέσης προσώπου μέ πρόσωπο, τοῦ ἐαυτοῦ πρὸς τόν ἄλλο. Ἐκτός ἀπὸ τά πρωτότυπα ἔργα, ἓνα καλό σχόλιο ἐπάνω στό ἔργο τοῦ Λεβινάς ἀλλά καί στίς σχέσεις του μέ τήν προβληματική τοῦ Ντερριντά ὑπάρχει στό βιβλίο τοῦ S. Critchley, *The Ethics of Deconstruction*, Blackwell, Ὁξφόρδη 1992.

διηγηθεῖ σάν ἀφήγηση (story) τήν ἱστορία (history) τῆς καταγωγῆς καί τῆς θεμελίωσης τοῦ νόμου. Ὁ νόμος δέν εἶναι συνεπῶς μόνο ὁ κενός τόπος ἀλλά ἐπίσης —πού εἶναι τελικά τό ἴδιο πράγμα— τό κενό θεμέλιο ὡς ἡ καταστατική ἐνδεχομενικότητα στή βάση κάθε ἐνόησης τοῦ ἀνθρώπινου. Ὁ ἴδιος ὁ νόμος δέν συγκαταλέγεται ἀνάμεσα στά ἀντικείμενα ἢ τά ὑποκείμενα τοῦ νόμου, δέν γνωρίζει τό νόμο καί εἶναι συνεπῶς καταστατικά παρά-νομος. Ὑπάρχουν βεβαίως καί ἄλλες πλευρές αὐτοῦ τοῦ ζητήματος, μέ τίς ὁποῖες δέν ἀσχολεῖται ὁ Ντερριντά στό κείμενό του αὐτό, πού ἄπτονται μᾶς ἐνόησης τοῦ νόμου ὡς ἀρχῆς καί κανόνα. Πολύ σύντομα λοιπόν, μέ τή λέξη ἀρχή ὑπονοοῦμε τήν ἔννοια τῆς ἀνύπαρκτης καταγωγῆς τοῦ νόμου —ἡ ὁποία ἀνασυγκροτεῖται πάντοτε ἐκ τῶν ὑστέρων—, ἀλλά ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τήν ἀρχή κάθε ἐνόησης τοῦ ἠθικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ. Παράλληλα ἡ ἀρχή παραπέμπει σέ αὐτό πού ἀρχει καί ἐλέγχει, ὅπως καταστατικά κάνει ὁ νόμος, ὁλόκληρο τό πεδίο τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, ἀτομικῆς καί συλλογικῆς — ἀλλά μέ μιά ἔννοια, θά μπορούσαμε νά πούμε, παθητική, χωρίς νά κυβερνᾷ, χωρίς θέληση. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά, ἡ ἔννοια τοῦ κανόνα παραπέμπει τόσο στή διάσταση τῆς ἠθικῆς καί τῆς πολιτικῆς ὡς καταστατικά καθορισμένης καί δομημένης ὅσο καί στήν κανονιστικότητα τοῦ νόμου ἡ ὁποία θέτει τό σημαντικό ἐρώτημα τῆς —τελικά ἀδύνατης— καθολικῆς ἰσχύος του ὡς κατηγορικῆς προσταγῆς ἀλλά καί τό γενικότερο ζήτημα τῆς διαλεκτικῆς διαπλοκῆς τῆς ἀναγκαιότητας μέ τό ἐνδεχομενικό. Ὁ νόμος συνεπῶς φαίνεται νά ἐδραῖώνει κάθε ἔννοια ὑπολογισμοῦ καί κανονιστικότητας ὄντας ὁ ἴδιος καταστατικά ἐνδεχομενικός καί μή-ὑπολογίσσιμος — καί αὐτή ἡ σχέση (δηλαδή ὅτι ὁ νόμος θεμελιώνει ἀλλά δέν θεμελιώνεται) ἐμφανίζεται ὡς ἀναγκαιότητα. Θά θέλαμε λοιπόν νά ὑποστηρίξουμε ὅτι, προεκτείνοντας τή σκέψη τοῦ Ντερριντά, ἡ ἔννοια τοῦ νόμου —ἐάν μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ὡς ἔννοια— ὑπαινίσσεται ἤδη τίς πολλαπλές διαπλοκές τοῦ ἠθικοῦ καί τοῦ πολιτικοῦ ἀλλά καί τοῦ ἀτομικοῦ μέ τό συλλογικό. Ὅσον ἀφορᾷ τό δεύτερο, ὅλη αὐτή ἡ συζήτηση περὶ νόμου ὑπαινίσσεται —μέ τήν προσθήκη τῆς ψυχᾶνάλυσης— τρόπους κατανόησης τῶν ἀνάλογων διαδικασιῶν μέ τίς ὁποῖες ὁ νόμος ἔχει θεμελιακό ρόλο τόσο στή συγκρότηση τοῦ ἀτομικοῦ³⁶ ὅσο καί τοῦ συλλογικοῦ ὑποκειμέ-

³⁶ Καί πάλι ἐδῶ ἡ ἀναφορά εἶναι στό ἔργο τοῦ Ζάκ Λακάν (Jacques Lacan) καί στίς σχέσεις μεταξύ τῆς δόμησης τοῦ ψυχισμοῦ, τοῦ ἠθικοῦ νόμου καί τοῦ *das Ding*, βλ. *The Ethics of Psychoanalysis*, ὁ.π.

νου. Τό υποκείμενο —άτομικό ή συλλογικό— ορίζεται ήδη πάντοτε ως υποκείμενο του νόμου, υπο-κείμενο στο νόμο (άκόμη και μέσα στην πιθανή παράβαση του νόμου), σέ ένα νόμο ωστόσο που θα παραμείνει πάντοτε απληρίαστος και ά-γνωστος.

Όσον αφορά τό πρώτο, ο Ντερριντά υπαινίσσεται, ακολουθώντας τον Κάντ, ότι ή έννοια του σεβασμού του νόμου ενέχει πάντοτε μία καταστατική άσυμμετρία —αυτό που στην ιστορία του Κάφκα έμφανίζεται σαν διαφορά ύψους μεταξύ του φύλακα και του χωρικού— μέ τό υπο-κείμενο του νόμου· τή σκέψη αυτή θα μπορούσαμε πιθανώς να προεκτείνουμε προς μία λεβινασιανή προσέγγιση τής θεμελιακής άσυμμετρίας τής πρωταρχικής ήθικής σχέσης του ενός προς τον άλλο, τής σχέσης πρόσωπο-μέ-πρόσωπο. Ωστόσο για τον Ντερριντά, ο νόμος δεν παρουσιάζεται ποτέ αυτοπροσώπως —ο νόμος από αυτή τήν άποψη είναι άπρόσωπος— αλλά πάντοτε διά μέσου των αντιπροσώπων του, αυτών δηλαδή οι όποιοι φυλάττουν και εφαρμόζουν τό νόμο και που έχουν τό δικαίωμα να όμιλούν «έξ όνόματος» του νόμου.³⁷ Καί θεβαίως τό έρώτημα έδω είναι ποιός, γιατί και κάτω από ποιές συνθήκες έχει τό δικαίωμα να όμιλεί, και άκόμη περισσότερο να κρίνει αλλά και να τιμωρεί (γιατί ο νόμος χωρίς τή δυνατότητα έπιβολής του είναι νεκρό γράμμα) «στό όνομα του νόμου», είτε πρόκειται π.χ. για δικαστική άπόφαση είτε για ανθρώπινα δικαιώματα κ.λπ. Έδω έμπλέκεται τό τεράστιο έρώτημα του πώς να κρίνει και να άποφασίζει κάποιος (του «κρίνειν» και του «άποφασίζειν»), αλλά και τό όλο ζήτημα των καθολικών «δημοκρατικών δικαιωμάτων», σέ σχέση μέ τό νόμο. Έτσι διανοίγεται μία τεράστια περιοχή διαπλεκόμενων θεματικών, τίς όποιες όμως δεν μπορούμε να αντιμετωπίσουμε στο πλαίσιο αυτό, όπως τό θέμα τής σχέσης του νόμου μέ τήν έννοια τής «ήθικής έμπειρίας» και τής ευθύνης, τό θέμα τής σχέσης του νόμου μέ αυτό που παραδοσιακά όνομάζεται «αύτονομία του υποκειμένου», κριτική ικανότητα και έλευθερία κ.λπ.³⁸

³⁷ Έδω δεν μπορούμε βέβαια να αντιμετωπίσουμε τίς πολλαπλές διαπλοκές του όνόματος και του νόμου — από τό λαχανικό «όνομα του πατέρα» (nom du père) μέχρι τήν ντερριντιανή ανάλυση του κύριου όνόματος (nom propre) και τίς πιθανές θεολογικές προεκτάσεις του θέματος.

³⁸ Αυτό που υπαινίσσεται αυτή ή προβληματική του νόμου είναι άκριβώς οι πολιτικές διαστάσεις τής άποδόμησης, όσο και άν αυτές θεωρούνται μέ αρκετά διαφορετικούς

Θά μπορούσαμε να πούμε ότι ο νόμος για τον Ντερριντά «θεμελιώνεται» (άλλά θεβαίως αυτό δεν μπορεί να αποτελέσει θεμέλιο) άναγκαστικά σέ μία άνομία, σέ μία μή-καταγωγή και μή-άρχή που είναι μή-ιστορική στιγμή/τομή τής άπόφασης και συνεπώς είναι καταστατικά βίαιος, μέ μία βία πιο πρωταρχική από όποιαδήποτε έμπειρικά δοσμένη μορφή βίας. Από αυτή τήν άποψη ο νόμος δεν μπορεί να καταστείλει ποτέ τήν ένδεχομενικότητα που τον καθορίζει, όση κανονιστικότητα και άν διαθέτει καταστατικά, γιατί δεν ύπάρχει μία άρχική ιστορική στιγμή —ένα ιστορικό γεγονός καταγωγικό και νομοθετικό— που στην περίπτωση αυτή θα ήταν τό άπόλυτο παρόν. Ωστόσο αυτή ή άδυνατότητα τής καταγωγής και τής άρχής του νόμου, αυτός ο τόπος που δεν είναι ούτε καθαρά πραγματικότητα ούτε καθαρά φαντασία (ο Ντερριντά ξέρουμε ότι άρέσκεται στη διάτύπωση «ούτε-ούτε»), είναι ή ίδια ή καταστατική συνθήκη τής Ιστορίας αλλά και των έπιμέρους κατασκευών του νόμου και των κοινωνικών θεσμών. Θεωρούμε συνεπώς ότι κάθε κοινωνιολογική και ανθρωπολογική συζήτηση για τή φύση του νόμου και των κοινωνικών θεσμών θα πρέπει, σαν αντίδοτο σέ μία άπλοϊκότητα κοινωνιολογικού τύπου, να πάρει υπ' όψιν της αυτές τίς βασικές φιλοσοφικές παρατηρήσεις που αναφέρονται στη θεμελίωση των νόμων και των θεσμών, στη βία ως θεμελιακό συστατικό κάθε κοινωνικής όργάνωσης, στην καταγωγή των ταμπού και των άπαγορεύσεων, στη γενεαλογία του κράτους και στο κοινωνικό συμβόλαιο κ.λπ.³⁹ Καί παρότι κανείς δεν μπορεί να φτάσει στο νόμο, γιατί ο νόμος είναι μή-πέραςμα και ά-

τρόπους (π.χ. Bennington, Critchley, Laclau). Για έμάς αυτό που είναι σημαντικό έδω είναι τόσο ή μή-αναγωγή της διάστασης τής δικαιοσύνης και του νόμου στη βάση όλων των στρατηγικών τής άποδόμησης —σκέψη που μάς οδηγεί στην έννοια τής λιγότερης βίας— όσο και ή «κριτική» αναζήτηση των όρων, προϋποθέσεων, αντιφάσεων και γενικά των συνθηκών δυνατότητας/άδυνατότητας κάθε κοινωνικού και πολιτικού σχηματισμού.

³⁹ Η θέση μου, όπως είναι έκφρασμένη άλλου, είναι πιστεύω σαφής: ή δουλειά του τύπου που κάνει ο Ντερριντά (άλλά και άλλοι) δεν άναίρετ τήν άξία των κοινωνικών έπιστημών, ούτε και τίς καταργεί, και τελικά οι κοινωνικές έπιστήμες καλώς κάνουν αυτό που κάνουν. Ωστόσο θεωρώ ότι για τίς κοινωνικές έπιστήμες είναι άπαραίτητο τό έπιστημολογικό και έννοιολογικό πέραςμα μέσα από τή φιλοσοφία σαν προσπάθεια άναστοχασμού των όρων και πολλές φορές των άπλοικοτήτων που σχεδόν καταστατικά ύπεισέρχονται στο έργο τους. Για τό τελευταίο αυτό σημείο βλ. τό άρθρο του Ντερριντά «Η δομή, τό σημείο και τό παίγριο στο λόγο των έπιστημών του ανθρώπου», μτφρ. Γ. Φαράκλας, περ. 'Ο Πολίτης, τχ 39, 25.7.97.

πορία, αυτή ή αναζήτηση δέν είναι μιά άσκοπη προσπάθεια αλλά —και αυτό είναι σημαντικό— ταυτόχρονα μιά υπόσχεση πού άνοίγει τή μελλοντική διάσταση τής χρονικότητας. Έδω θά πρέπει νά σημειώσουμε ότι μόνο μέσω καί μέσα σέ αυτή τή σχέση καί τήν αναγκαστικά άνεπλήρωτη υπόσχεση ότι κάποτε θά γίνει δεκτός από τό νόμο (όπως αυτή έγγράφεται στή διαρκή άναβολή της) μπόρεσε νά ζήσει ο χωρικός τής ιστορίας μας — καί τελικά όλοι μας. Τέλος ο νόμος υπάρχει πάντα ως ένταση καί αντίφαση ανάμεσα στήν καθολική κανονιστικότητα του, τήν όποία δέν μπορεί ποτέ νά χάσει έτσι ώστε νά γίνει καθαρή περιγραφή του πραγματικού —σέ αυτή τήν περίπτωση τό καθολικό θά ήταν τό μερικό καί τό μερικό θά συνιστούσε τό καθολικό χωρίς διαμεσολάβηση (Χέγκελ)—, καί τή μερικότητα (particularity) του ή όποία όμως έδω εκφράζεται ως μοναδικότητα (singularity), ως ή συγκεκριμένη πύλη πού προορίζεται γιά τόν καθένα από έμās. Έπενθυμίζουμε όμως ότι ή μοναδικότητα, γιά τόν Ντερριντά, δέν είναι ποτέ άπόλυτη αλλά αναγκαστικά έγγεγραμμένη πάντα μέσα στήν ντερριντιανή «λογική» τής επαναληπτικότητας (iterability) του σημείου, τής επανάληψης του ίδιου ως έτέρου.

Είναι ωστόσο αυτή ακριβώς ή αναγκαστική ένδεχομενικότητα του νόμου ή όποία μās άνοίγει τή δυνατότητα κάθε έννόησης τής πόλης καί του πολιτικού. Αυτό πού μās προσφέρει ή παραπάνω συζήτηση περί τής «φύσης» του νόμου είναι ακριβώς διάφορες κατευθύνσεις στήν προσπάθεια κατανόησης τής φύσης του κοινωνικού καί του πολιτικού — ως διαφορετικού από τήν τρέχουσα πολιτική. Κάθε έννοια καί έννόηση περί του πολιτικού θεμελιώνεται — ανεξάρτητα από τό αν τό άναγνωρίζει ή όχι— καταστατικά σέ μιά έννόηση του νόμου. Ωστόσο σέ αντίθεση μέ μιά παραδοσιακή άποψη, ή έδραίωση τής πόλης (δηλαδή κάθε δομημένης συλλογικότητας) ως ιδρυτική/καταγωγική πράξη του πεδίου του πολιτικού —άλλά καί τής κοινωνίας εν γένει⁴⁰— έπεται καί ακολουθεί τήν

⁴⁰ Έπιστημαίνουμε έδω τό έργο του Έρνέστο Λακλάου (Ernesto Laclau) τό όποιο αποτελεί καί τήν πιό ενδιαφέρουσα πολιτική προέκταση τής προβληματικής του Ντερριντά, παρότι γιά διάφορους λόγους αντιστέκεται σέ έννοιες όπως «ήθική» καί «νόμος». Ο Λακλάου θέβαια εισάγει καί τό στοιχείο του ανταγωνισμού ως καταστατικό του πεδίου του πολιτικού, έμείς ωστόσο δέν βλέπουμε πραγματικά γιατί οι δύο αυτές προβληματικές δέν μπορούν νά συμβαδίζουν. Βλ. γιά τήν επανάσταση τής εποχής μας, μτφρ. Γ. Σταυρακάκης, Νήσος, Αθήνα 1997.

έννόηση του νόμου· ο νόμος είναι ή καταγωγική στιγμή καί προϋπόθεση (πού όμως δέν μπορεί νά υπάρξει, μέ τήν παραδοσιακή έννοια, ως θεμέλιο καί καταγωγή) κάθε πόλης, έννοούμενης ως τάξης (order). Ο νόμος όρίζει μέσα από τή ριζική ένδεχομενικότητά του —ή όποία ωστόσο είναι ή αναγκαιότητα καθ' έαυτήν, σύμφωνα μέ τό σχήμα τής διαλεκτικής— τήν κατ' έξοχήν στιγμή του πολιτικού ως άπόφασης. Μιάς άπόφασης ωστόσο πού ή μή-άποφασιστικότητα καί ή ένδεχομενικότητά της τήν καθιστούν καταγωγική, μιά τομή καί μιά στιγμή καταγωγικής βίας πού όχι μόνο δέν έχει κανένα προηγούμενο αλλά καί καμία σχέση μέ ένα έμπειρικό/ιστορικό γεγονός ή μέ μιά έννοια «θέλησης». Γι' αυτό καί σέ τελευταία ανάλυση, όλη αυτή ή συζήτηση περί του νόμου έχει άμεση σχέση μέ τήν έννόηση τής καταγωγικής βίας (άρχι-βίας — ή όποία όμως δέν έχει έμπειρικές μορφές) ή όποία όρίζει τή συγκρότηση όλων των θεσμών καί των συλλογικών ταυτοτήτων. Αυτό πού θά πρέπει νά θυμόμαστε είναι ότι κάθε έννόηση των θεσμών θά πρέπει νά πάρει υπ' όψιν της τό ά-περίγραπτο καί κρυμμένο θεμέλιό της πού είναι ο νόμος, ένα θεμέλιο πού ωστόσο δέν μπορεί νά θεμελιώσει τίποτα μέ μιά θετική έννοια. Τελικώς ή θεμελίωση τής πόλης αναφέρεται πάντοτε καί καταστατικά σέ αυτή τήν πρωταρχική δεκτικότητα καί κατάφαση (σέ αυτό τό πρωταρχικό «Ναί») πού «είναι» ο νόμος· άποτελεί δηλαδή μιά «προ-συμφωνία» (πού δέν άποτελεί όμως έμπειρικό καί ιστορικό γεγονός) ή όποία προϋποτίθεται σέ κάθε έκδοχή «κοινωνικού συμβολαίου».⁴¹

Θεωρούμε λοιπόν ότι όλη αυτή ή συζήτηση περί του νόμου άφορά τήν προσπάθεια φιλοσοφικής διερεύνησης των προϋποθέσεων του συλλογικού «Εμείς»· δηλαδή τό έρώτημα —ή, πιό σωστά, ή άπορία— του νόμου αναφέρεται άμεσα στό ζήτημα τής διερεύνησης τής φύσης τής κοινότητας καί τής συλλογικότητας. Μέ άλλα λόγια, ή πρωταρχική έννόηση του «Εμείς» κάθε συλλογικότητας —πρίν καί πέρα από τίς έμπειρικές της εκφάνσεις— προϋποθέτει καταστατικά τό νόμο· είναι αυτό πού αναφέραμε παραπάνω ως κατ' έξοχήν στιγμή του πολιτικού. Αυτό πού συνήθως αναφέρεται ως πέραςμα από τή φύση στό νόμο είναι, σύμφωνα μέ τήν παραπάνω επιχειρηματολογία, ένα

⁴¹ Γιά μιά ανάλυση τής αδύνατης λογικής πού διέπει τίς θεωρίες κοινωνικού συμβολαίου κατά τόν Ντερριντά βλ. Bennington, σ. 231-241.

(μή-)γεγονός —μή-ιστορικό και μή-έμπειρικό— πού σημαδεύει τόσο τό άνοιγμα του κοινωνικού, του πολιτικού και του ιστορικού (ώς άλλη-λένδετων) όσο και τή συγκρότηση του ανθρώπινου στο επίπεδο του υποκειμένου αλλά και των διυποκειμενικών σχέσεων. Θεωρούμε λοιπόν ότι, σέ τελευταία ανάλυση, ή άπορία του νόμου αναφέρεται στην άπορία τής πάντοτε ήμιτελους και άδιαφανούς συγκρότησης τής κοινότητας και τής ένδεχομενικότητάς της· στην άπορία τελικά του κοινωνικού δεσμού τόν όποιο επικαλούμαστε κάθε φορά πού προφέρουμε ένα «Εμείς». Ήμιτελους, γιατί ή κοινότητα δέν μπορεί ποτέ νά συγκροτηθεϊ ως πλήρης και τέλεια παρουσία⁴² —συνεπώς ένέχει πάντοτε και διαρκώς ένα γίνεσθαι, μιά άνεκπλήρωτη υπόσχεση—, και άδιαφανούς, γιατί δέν μπορεί νά αναγνωρίσει τή θεμελιακή της προϋπόθεση ως αναγκαστικά ένδεχομενική —στην περίπτωση αυτή τό νόμο—, και αυτή ή αδυναμία της (τήν όποία θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε ως τό κατ' έξοχήν στοιχείο τής ιδεολογίας) είναι καταστατική. Τό καθολικό «Εμείς» μιάς οίασδήποτε κοινότητας —ως ή πρωταρχική και καταστατική της ταυτοποίηση— πρέπει νά βασιστεϊ στη φαντασίωση ότι όλες οι μοναδικότητες δέν είναι παρά μερικά παραδείγματα του καθολικού νόμου. Αυτή ή φαντασίωση είναι ή κατ' έξοχήν στιγμή του ιδεολογικού ως καταστατική τής συγκρότησης του κοινωνικού και έχει ως «σκοπό» —όχι βεβαίως συνειδητό— νά αποκλείσει τίς μοναδικότητες διά μέσου τής καθολικότητας του νόμου, στην προοπτική τής συγκρότησης του «Εμείς», στο βαθμό πού κάθε «Εμείς» είναι μιά δομή πού ταυτόχρονα συμπεριλαμβάνει αλλά και αποκλείει.⁴³ Παράλληλα αυτή ή στιγμή του ιδεολογικού αναφέρεται στην «άπόκρυψη» του νόμου ως αδύνατου και κενού θεμελίου (ως τόπου τής έλλειψης), στην παραγνώριση τής (μή-)θεμελίωσης τής

⁴² Ένα ενδιαφέρον κείμενο σχετικά μέ τό θέμα αυτό είναι του Jean-Luc Nancy, *The Inoperative Community*, University of Minnesota Press, Μινεάπολις 1991.

⁴³ Έδώ ώστόσο δέν θά θέλαμε νά δώσουμε τήν έντύπωση ότι υπερασπιζόμαστε άκριτα μιά έννοια μοναδικότητας απέναντι στο καθολικό. Έπιστημαίνουμε ξανά ότι οι μοναδικότητες δέν μπορούν νά είναι ποτέ άπόλυτες (σύμφωνα μέ τό «νόμο» τής επαναληπτικότητας) και ότι τό ζήτημα του νόμου αφορά άκριβώς αυτή τή σχέση και τήν ένταση ανάμεσα στο καθολικό και τό μοναδικό, πάντοτε διαμεσολαβημένη από τό μερικό. Τέλος επιστημαίνουμε επίσης ότι σέ αυτή τή σχέση εγγράφεται και ή μη-αναγώγιμη και καταστατική διάσταση τής κυριαρχίας, τής ιεραρχίας και τής εξουσίας στη συγκρότηση του συλλογικού.

κοινωνίας και τής πολιτείας,⁴⁴ γεγονός πού έχει άμεση σχέση μέ τήν εκ των υστέρων νομιμοποίηση των δεδομένων ρυθμίσεων μέσα από τήν κατασκευή τής καταγωγής του νόμου. Ή κυρίαρχη φαντασίωση (και, έν πολλοίς, και ή φαντασίωση των κοινωνικών έπιστημών) συνεπώς είναι ότι ή κοινωνία θεμελιώνει τό νόμο (είτε ως ανάγκη είτε ως συμβόλαιο είτε ως άνωθεν επιβολή), ένω είναι τελικά ή ίδια ή όποία θεμελιώνεται επάνω στο νόμο, στο βαθμό πού ό νόμος εμφανίζεται ως ή καταγωγική, ένδεχομενική στιγμή του πολιτικού. Έπιπλέον ή παραπάνω συζήτηση μās εμφανίζει τό νόμο ως όριο αλλά και όρο κάθε άτομικής και συλλογικής πράξης· εμφανίζεται δηλαδή ως «πλαίσιο» τής πράξης τό όποιο όμως προβληματικοποιεί τούς μεταφυσικούς διχασμούς «έσω-έξω» και «άτομικό-συλλογικό» όντας ταυτόχρονα και τά δύο μαζί. Ό νόμος «βρίσκεται» ταυτόχρονα μέσα στο υποκείμενο και έξω από αυτό, όρίζει ταυτόχρονα και τό άτομικό αλλά και τό συλλογικό. Και ακόμα περισσότερο θά υποστηρίξαμε ότι ή ίδια ή έννοια τής έλευθερίας προϋποθέτει και όρίζεται πάντοτε και αναγκαστικά μέσα σέ αυτό τό —μή άπόλυτα καθορίσιμο και καθορισμένο— «πλαίσιο» πού είναι ό νόμος και δέν μπορεί νά υπάρξει πέρα και εκτός αυτού.⁴⁵

Προσπαθήσαμε λοιπόν σέ αυτό τό άρθρο άπλως νά ψηλαφήσουμε, στη βάση τής ανάγνωσης ενός συγκεκριμένου κειμένου του Ντερριντά, τό περίγραμμα ενός τεράστιου και λαβυρινθώδους πεδίου διαπλεκόμενων έννοιών του νόμου τό όποιο θεωρούμε ότι άποτελεϊ βασική προϋπόθεση κάθε σοβαρής προσπάθειας κατανόησης τόσο τής έννοιας τής ήθικής και τής πολιτικής όσο και τής συγκρότησης του άτομικού και του συλλογικού υποκειμένου.

⁴⁴ Σέ πολλές περιπτώσεις αυτή ή θεμελίωση παίρνει τή μορφή του Ίερου — διαφορετικού από τό άγιο—, στο βαθμό πού ό νόμος παίρνει τή μορφή μιάς θεϊκής έπιταγής —περιπτώσεις θεοκρατίας. Έπιστημαίνουμε τό άρθρο «Τό Άγιον και τό Ίερόν» στο βιβλίο του Θ. Λίποβατς, *Ψυχανάλυση, Φιλοσοφία, Πολιτική Κουλτούρα*, δ.π.

⁴⁵ Αυτό σημαίνει μεταξύ άλλων ότι στη βάση αυτής τής έννόησης του νόμου ή ίδια ή έννοια τής άυτονομίας (ως τό υποκείμενο τό όποιο όρίζει τό νόμο γιά τόν έαυτό του) καθίσταται αδύνατη· και ίσως αυτή άκριβώς ή αδυνατότητα είναι ή ίδια ή παραγωγική συνθήκη τής διαρκούς επιθυμίας γιά άυτονομία· βλ. Bennington, δ.π., σ. 254-255.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

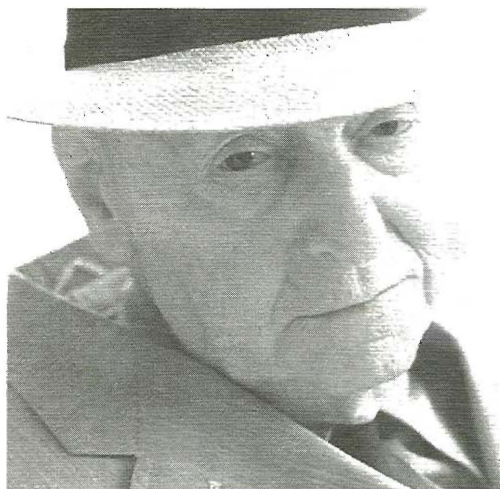
- Attridge, D., (ed.), *Acts of Literature*, Routledge, London 1992.
- Beardsworth, R., *Derrida and the Political*, Routledge, London 1996.
- Bennington, G., *Jacques Derrida*, The University of Chicago Press, Chicago 1993.
- Critchley, S., *The Ethics of Deconstruction*, Blackwell, Oxford 1992.
- Derrida, J., *Limited Inc.*, trans. S. Weber, Northwestern University Press, Evanston 1972.
- , *Margins of Philosophy*, trans. A. Bass, Harvester Press, Brighton 1982.
- , *Mémoires: For Paul de Man*, trans. A. Ronell and E. Cadava, Columbia University Press, New York 1989.
- , "Force of Law: The 'Mystical Foundation of Authority'", στο D. Cornell, M. Rosenfeld and D. G. Carlson (ed.), *Deconstruction and the Possibility of Justice*, Routledge, New York 1992.
- , *The Other Heading*, trans. P.-A. Brault and M. Naas, Indiana University Press, Bloomington 1992.
- , "Ulysses Gramophone: Hear Say Yes in Joyce", στο D. Attridge (ed.), *δ.π.*
- , *Aporias*, trans. T. Dutoit, Stanford University Press, Stanford 1993.
- , «'Η δομή, τό σημείο καί τό παίγνιο στό λόγο τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου», μτφρ. Γ. Φαράκλας, περ. *Ὁ Πολίτης*, τχ 39, 25.7.97.
- Derrida, J., et al., *La faculté de juger*, Minuit, Paris 1985.
- Freud, S., *Τοτέμ καί Ταμπού*, μτφρ. Χ. Ἀντωνίου, Ἐπίκουρος, Ἀθήνα 1978.
- Gasché, R., *The Tain of the Mirror*, Harvard University Press, 1986.
- Girard, R., *Τό ἐξιλαστήριο θύμα: Ἡ βία καί τό Ἱερό*, μτφρ. Κ. Παπαγιώργης, Ἐξάντας, Ἀθήνα 1991.
- Kant, I., *Critique of Practical Reason*, trans. L. W. Beck, Macmillan, New York 1993.
- Lacan, J., *The Ethics of Psychoanalysis*, trans. D. Porter, Norton & Company, New York 1997.
- Laclau, E., *Γιά τήν ἐπανάσταση τῆς ἐποχῆς μας*, μτφρ. Γ. Σταυραράκης, Νῆσος, Ἀθήνα 1997.
- Nancy, J.-L., *The Inoperative Community*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1991.

- Rose, G., *Dialectics of Nihilism: Post-Structuralism and the Law*, Blackwell, Oxford 1995.
- Κάφκα, Φ., *Ἡ Δίκη*, μτφρ. Α. Κοτζιάς, Κέδρος, Ἀθήνα 1995.
- Λίποβατς, Θ., *Ψυχανάλυση, Φιλοσοφία, Πολιτική Κουλτούρα*, Πλέθρον, Ἀθήνα 1996.

ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ

ΕΤΟΣ 73ο • ΤΟΜΟΣ 145ος • ΤΕΥΧΟΣ 1713 • ΙΟΥΝΙΟΣ 1999

I.M. Σίνγκερ

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΕΛΤΣΟΣ

Ποιήματα

ΗΡΑΚΛΗΣ ΜΑΥΡΙΔΗΣ

*Άπορία καί νόμος στη σκέψη
του Ζάκ Ντερριντά*

ΟΥΪΛΙΑΜ ΣΟΥΛΤΣ

*Τό σωπηλό μήνυμα του κλασικού
ή του κανονικού κειμένου*

ΖΕΡΑΡ ΝΤΕ ΝΕΡΒΑΛ

El Desdichado

ΙΣΑΑΚ ΜΠΑΣΕΒΙΣ ΣΙΝΓΚΕΡ

Δύο διηγήματα

ANNA ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ

*Διακεμιενικές μεταμορφώσεις του αρχαίου μύθου:
'Ο Ίκαρος στη νεοελληνική ποίηση*

ΣΑΒΒΑΣ ΠΑΥΛΟΥ

Η Έντελχουάνα

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ

*Ένας ακόμη θάνατος
(Αρχαία ποιήματα)*

Θησανρίσματα

ΚΩΣΤΑΣ ΟΥΡΑΝΗΣ, *Άστυνομικά
μυθιστορήματα*

Μηνολόγιο

ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ • ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΣΙΑΝΙΚΑΣ •
ΣΤΡΑΤΗΣ ΠΑΣΧΑΛΗΣ • ΝΙΚΟΣ Γ. ΞΥΔΑΚΗΣ • ΔΗΩ
ΚΑΓΓΕΛΑΡΗ • ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ •
Ν.Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ • ΝΙΚΟΣ ΦΩΚΑΣ •
ΣΤΑΥΡΟΣ ΖΟΥΜΠΟΥΛΑΚΗΣ

Ιούνιος 1999